

Університет знань

**Ігор КОЛЯДА, МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ
І НАУКИ**

**Володимир ПОЗДНЯКОВ,
ЛЮДЯНИСТЬ І ПРОФЕСІОНАЛІЗМ
СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦЯ
М.М. ЛИСЕНКА**

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

(до 150-річчя наукової діяльності М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова)
Біографічний науково-популярний нарис

«Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу й Європа. Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за других лишень того, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається, і таким лишень звичайно й помагають».

(Михайло Драгоманов, ж. «Народ», 1895 р.)

Родовід.

Драгоман — це слово походить з арабської мови (*тарджуман* — толмач, посол, перекладач), вживається з XII ст. і запозичене з ділового лексикону часів імперії Великого Війська Степового і Османської Імперії, вживалося в діловодстві Війська Запорозького, Держави Війська Запорозького (Гетьманщини), Російської імперії тощо.

За родинним переказом, рід Драгоманових має грецьке походження. Їхній предок з'являється в Україні у XVII ст., у період Хмельниччини і служить у дипломатичній службі гетьмана Богдана. За перекладацьку діяльність Михайлову предку за тодішнім козацьким звичаєм

дали прізвисько «драгоман», яке згодом стало вживатися як офіційне прізвище. Згодом Драгомані почали українізуватися — одружуватися з українками, переймати місцеві звичаї та обряди, називати своїх дітей українськими іменами. «У нашій драгоманівській сім'ї збереглась пам'ять про те, що пращур нашого роду був

заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині. Як звісно, слово «драгоман» і в нашій мові здавен мало значення назви загальної, а не імені власного; отже, І. Котляревський вживає його так у своїй «Енеїді»: «*А также пхнув він драгомана і до латинсько го султана*»; слово це по своєму первісному змісту означає — перекладач; можливо що означало воно взагалі назву якогось урядовця при чужоземній державі, а як і український уряд мав різні взаємини з урядами чужоземними, то й при уряді гетьманському були драгомані — перекладачі або й взагалі люди причетні до якоїсь місії, посольства (власне, в такому розумінні і вживає це слово Котляревський), урядовці для справ

дипломатичних. За яким часом назва ця могла стати й іменем власним, як сталося з прізвищем роду драгоманівського, на зразок Коваль, Коваленко, Ковальчук, Кобзар, Кобзаренко

і т. ін., хоч ці нащадки давніших майстрів уже й не були ні ковалями, ні кобзарями. Власне, єсть актовий документ, що прадід наш Стефан Драгоман вже й не був драгоманом, а однак мав це прізвище. Жив він уже на Полтавщині, і вибрано його було, мовляв документ, «яко чоловіка зацного і віри годного», війтом міста Переяслава. Треба зауважити, що цей Стефан Драгоман (як свідчить один актовий документ) підписував своє ймення й прізвище не «Степан Драгомановъ», а «Стефанос Драгоман» і до того — буквами грецькими, лишивши, таким чином, слід своєї родової культури грецької (дарма що інші урядовці підписалися поруч із ним, на тім самім документі, нашим звичайним актовим письмом руським). Син Стефана Драгомана, Яким (наш дід), підписувався вже «Акимъ Драгомановъ», міняючи вже початок свого імені й закінчення прізвища (на -ов) по звичаю московському, що став уже, по зміцненню московської влади на Україні, ніби й для наших людей урядових, чи взагалі письменних, майже обов'язковим... Треба зауважити, що наше родове прізвище Драгоман і Драгоманов зостається двійстим, можна сказати; і до сього дня писалося воно й вимовлялося в осередку письменному, сказати б «панському», по-московському — Драгоманов, а селяни й мішани нашого рідного полтавського кутка завжди казали й кажуть «Драгоман» або «Драгаман»; «лікар Драгоман» — кажуть наші селяни ще й тепер, коли спогадують мого брата Олександра, дуже відомого проміж гадяцьким селянством (помер тільки в 1919 році). «Старий Драгоман» — казали про нашого батька. Але вернусь до спогаданого діда нашого, Якіма. З Переяслава переселився він до іншого полтавського й теж гетьманського міста Гадяча, або по-стародавньому — Гадячого [Гадяч — звано це місто по-урядовому, а Гадяче зветься воно проміж околицьними селянами ще й тепер; кажуть: «поїхати до Гадячого», «купити щось — у Гадячому». Либонь, ця назва пішла через те, що в околиці сього міста, по його узгір'ю, в лісах, у ярах, та й на луках, було чимало (є й тепер) вужів і гадюк; є й рослина така — зветься «гадяче зілля». (Прим. Олени Пчілки.) Тут служив Яким Драгоман при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою теж доволі значного урядовця, військового обозного [Військовий обозний — старший над військовою арматою, се перший по гетьмані старшина у війську. (Прим. Олени Пчілки)] Колодяжинського. Цей Колодяжинський був досить багатий, мав чималий земельний маєток і велику садибу при селі Будищах. Приставши в прийми до Колодяжинського, Яким Драгоман і оселився в Будищах, у просторій садибі Колодяжинського, що займала ціле узгір'я над річкою Пслон і сягала аж до села, що тягнеться й тепер геть берегом тієї ж річки. Ця садиба, млини та земля Колодяжинського й перейшли до Якіма Драгомана, пізніш — Драгоманова, яко посаг його дружини, дочки Колодяжинського» (зі спогадів Олени Пчілки).

За оцінкою сучасних дослідників, твердження Олени Пчілки, що їхній дід Яків «служив при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою також доволі значного урядовця, військового обозного Колодяжинського» не має документальних підтверджень. Яків Колодяжинський (Колодяжний), його тесть, також не був

військовим обозним. «Драгоман» означає «перекладач» в арабській мові, а не в грецькій.

Архівні джерела свідчать, що у першій половині XVIII ст. родина Драгоманів мешкала у Переяславському полку. Її глава Степан (Стефанус) (прадід Михайла Драгоманова) у 1740-х роках працював управляючим маєтків генерала Вишневецького, а потім відкупником по збору податків у Переяславському полку. Одружився на козацьці з Переяслава. Як придане за дружиною отримав житловий будинок у місті, землю на ринку для ведення торгівлі, пусте місце для млина на р. Трубіж, а також пахотне поле «в другій сотні днів до ста» (приблизно 80 десятин). За рекомендацією Генеральної Військової канцелярії був обраний війтом Переяслава (1756 — 1763), активно займався підприємницькою діяльністю. Але через конфлікт з місцевим полковником Сулимою та іншою полковою старшиною, які все більше наступали на права магістрату, був усунутий з цієї посади. Розорився, мусив проживати з сім'єю в чужих людей, переїхав до Гельмязова і мешкав у обійсті гельмязівського писаря Панкевича, де в 1768 р. і закінчив свій життєвий шлях. Подружжя мало щонайменше трьох дітей, синів Григорія, що в 1770-х роках служив у земському суді в Глухові, молодшого Якіма і сестру, до якої в Полтаву й переїхала вдова.

Молодший син Яків Степанович Драгоман, дід Михайла Петровича Драгоманова (1755 р.н.), успадкував від батька титул значкового товариша; служив військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а в 1788 р. отримує почесне звання «абшитованого (у відставці. — Авт.) військового товариша Гадяцького полку», яке надавалося або після служби військовим канцеляристом, або ж просто за належність до заможної міщанської верхівки. Це звання прирівнювалося до посади сотника й виводило його носія з під юрисдикції сотенної старшини. Мав 53 підданих селян.

У 1790 р. отримав військовий чин поручика. Активно вписувався в імперську суспільну ієрархію, отримав дворянство, звання колезького асесора, що відповідало чину восьмого класу «Табеля про ранги» Російської імперії, часто іменував себе «Аким Драгоманов». Чин колезького асесора відповідав офіцерському чину прем'єр-майора й передбачав звертання «ваше високоблагородіє».

Яким Степанович Драгоманов успішно господарював, одружився з дочкою судді Гадяцького полку Ганною Яківною Колодяжною (1787 р.). Сам суддя Колодяжний був людиною далеко не бідною, мав кілька маєтків, у тому числі у Монастирських Будищах (тепер Великі Будищі. — Авт.), а у Гадячі «двір новий на 72 сажні з огорожею». Тесть Яків Колодяжний дав у посаг хутір біля с. Сергіївки Лохвицького повіту та землю Монастирські Будища, де у подружжя Якіма та Ганни народилися їхні сини й доньки.

Відомості про склад сім'ї Якіма Степановича Драгоманова суперечливі й неточні. «У Якіма були три

сини й донька. Старший пішов слідами батька — залишився вести господарство у маєтку. Молодші ж подалися до Петербурга вчитися і служити: Петро (народився 1802 року) вступив до юридичної школи, а Яків (на рік старший) — до військової» (Костенко А. Леся Українка. — М., 1971). За свідченням І. Айзенштока, «з молодшим братом Олексієм, який взяв на себе після смерті батька господарські клопоти. Яків, вочевидь, мав мало спільного» (Лит. наследство. — М. — Л., 1956. — Т. 60 — Кн. 2. — С. 569). А ось що знаходимо у спогадах нащадків Драгоманових: «Опріч... найменшого сина, Петра, було в нашого діда ще двоє старших синів — Олексій і Яків, була й дочка Ганна...» (Олена Пчілка); «Яким мав синів: Олексія, Якова (декабриста) і Петра, що народився 29 червня 1802 року» (Ольга Косач-Кривинюк).

Уточнити й доповнити суперечливі відомості дає змогу датований 1809 роком формулярний список Я. С. Драгоманова, який зберігається у документах родової справи, поданих у департамент герольдії для підтвердження дворянського звання. З нього стає відомо, що колезький асесор Я. С. Драгоманов одружений з дочкою полкового судді Якова Колодяжинського Ганною і має дітей: Івана, 29 років, артилерії капітан-лейтенанта у відставці; Олексія, 21 рік, колезького реєстратора, який перебуває на службі при міністерських справах; Якова, який народився 1801 року, лютого 24; Петра, який народився 1802 року, червня 29; дочок — Параскеву 22 років та Ганну 14 років. На родовідному дереві, зображеному на арк. 26 цієї ж справи, є доповнення про те, що в Якіма Драгоманова були ще дві доньки — Олена і Єлизавета.

Таким чином, документи свідчать: у сім'ї Якіма Степановича було чотири сини і чотири доньки.

Я. С. Драгоманов дбав про добре виховання, освіту своїх дітей, готував синів до життя в столиці Російської держави.

«Переїнявши маєток Колодяжинських, дід наш Яким Драгоман ретельно взявся до господарства: опріч земель будиських, орудував він теж іншими маєтностями на повіті: мав ліси за Пслем, мав і хутір з лісом та млином під селом Сергіївкою (урочище це й тепер зветься Драгоманщиною). З Будищ Драгоман вже не виїздив нікуди, жив там до самої своєї смерті.

Неоднакову освіту дав дід Яким своїм дітям. Дочку не посилав з Будищ учитись нікуди; вона зосталась ледве грамотною і пішла заміж за гадяцького купця Ялового. Цей Яловий був доволі багатий, мав свою крамницю у Гадячому, де торгував переважно рибою та сіллю, що привозилися з Криму. Мав Яловий і хороше дворище в Гадячому (єсть воно й тепер при Соборній площі). Ганна Якимівна, пішовши за міщанина, мовби вже й не мала на думці якогось «панства», ходила по-міщанському і говорила «по-простому», себто мовою українською, власне так, як говорилося здебільшого і в драгоманівському дворі, в селі Будищах» (Олена Пчілка).

Сучасна дослідниця Оксана Супрунюк за архівними джерелами з'ясувала деякі суперечності у спогадах Олени Пчілки про родину діда Якова та подальшу долю його дітей. Зокрема, їй вдалося встановити та

реконструювати повну біографію О. Я. Драгоманова (1788—1856), з'ясувавши його роль у подальшій долі його молодших братів: Петра та Якова. Так, їй вдалося відшукати фундаментальний Довідник з історії військового міністерства за 1802—1902 р.р. (СПб., 1909), в якому зазначено, що Олексій Якович Драгоманов народився у 1788 році, службу почав у Першому департаменті Малоросійського полтавського генерального суду, а з 1808 року служив у Петербурзі, спочатку при міністерстві внутрішніх справ, потім, з 1812 року, у військовому міністерстві. Зробив досить вдалу кар'єру: у 1825—1827 роках був на посаді обер-аудитора при міністрі, а в 1831-му керував канцелярією військового міністерства. У відставку вийшов у 1832 році, нагороджений багатьма орденами, медалями і знаками за бездоганну службу у чині військового радника. Після цього до 1856 року жив у своєму маєтку у Монастирських Будищах Гадяцького повіту на Полтавщині.

На думку сучасних дослідників, брат Олексій Драгоманов був саме тією самою сильною «рукою» у військовому міністерстві, про яку писала у своїх спогадах Олена Пчілка (хоча вона мала на увазі «колишнього товариша діда по службі, з числа тих українців, що, після занепаду місцевого врядування, подалися «шукати щастя» на Московщині — і не помилились») і яка допомогла Якіму Степановичу прилаштувати у Петербурзі молодших синів — Петра та Якова.

«... у великому драгоманівському молитовнику (так званих «святцях») зосталось записано рукою нашого діда при відповідному дні: «Сего дня сыновья мои, Яков и Петр, выехали вь Санкт-Петербург. Да сохраним их господь на всех путях их!»... В Петербурзі синів його вряжено до видатніших шкіл. Якова — до військової, а Петра, згідно з бажанням батьковим, — до «Училища правоведения», що випускало вчених правників та дипломатів. В училищі тому, опріч науки, належної до правництва, учено теж чужоземних мов — німецької, французької й латинської (наш батько й знав їх добре). То скінченні своєї науки Яків і Петро Драгоманови й zostалися у тому Санкт-Петербурзі.» (Олена Пчілка).

БАТЬКО

«Я дуже зобов'язаний моему батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, — річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше», — зазначав Михайло Драгоманов в «Автобіографічній замітці», 1883 р..

Небагато відомо про долю й життя батька Михайла Драгоманова. Дуже мало відомостей знаходимо і в спогадах його дітей та онуків.

«... У будиській оселі в подружжя Драгомана та Колодяжинської і вродився батько наш Петро Якимович, записаний яко «Петръ Драгомановъ»» (Олена Пчілка).

Петро Якимович Драгоманов (1802—1860) народився в с. Монастирські Будища Гадяцького повіту Полтавської губернії. Очевидно початкову освіту здобув у Гадячі. Після закінчення Петербурзького

училища правознавства служив з 1817 року разом з братом Яковим на різних посадах у канцелярії військового міністерства, а з 1822 до 1836 рр. — у «Временной комиссии для решения счетов по заграничному отделу», «Временной комиссии Комиссариатского департамента» та «Провіантском департаменте». 1836 року вийшов у відставку в чині колезького асесора.

У 1838 році Петро Драгоманов повернувся з Петербурга в Україну «з ідеями, які становили суміш християнства з філософією XVIII ст. і якобінства з демократичним цезаризмом» (М. Драгоманов).

У 1840—1844 роках його обирали засідателем гадяцького повітового суду, але незгоди з представниками місцевого дворянства змусили його покинути службу й зайнятися приватною адвокатурою. Дуже стримано пише про це в «Автобіографії» Михайло Драгоманов: «Батько мій не знайшов собі місця у канцелярсько-дворянському ладі масткового життя миколаївського часу і, одружившись, більше сидів удома і читав книжки, якщо не клопотався по процесах різного дрібного люду — селян (з колишніх козаків), які шукали волі, рекрутів, несправедливо взятих в армію, і взагалі всіх пригнічених. За це його терпіти не могли місцеві чиновники і більша частина поміщиків».

Батько його викликав невдоволення у сусідів-поміщиків тим, що часто допомагав селянам судитися з ними, а ще, їдучи в бричці, відповідав на привітання простолюднів, що, як водилося, знімали перед ним шапки. Він писав вірші українською мовою і збирав народну поезію; Михайло змалечку говорив по-українськи. «Батько мій був в одвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його бумагах всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювалися «доказувать свої права на вольность». Через це батько мій був дуже звисний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалося перед ним охоче, як ми ходили або їздили, причому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклон (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моему батькові), і мене навчив теж знімати шапку» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»).

Християнський гуманізм Петра Яковича проявлявся і у толерантному ставленні до представників інших народів, інших конфесій. «Везли через наше місто якихось полонених турків. Якось, на Великдень саме, що прийшовся дуже рано, напровесні, зайшли на наш куток і посідали на пригорі, на сусідньому цвинтарі, троє турків; ми боялись їх, виглядали тільки через тин, хоч і не було чого боятись: вони сиділи такі нужденні, беззбройні, так смутно дивилися на весняну повінь... Ну, а все ж то були турки, справжні, в чалмах, у якомусь чудному вбранні; обличчя темне, очі такі чорні. Нап тато пішов до тих бранців і закликав їх до нас у хату; казав мамі, що годиться в таке велике свято пригостити й ворогів... На столі, по звичаю, стояли паски й багато всього їстівного; однак турки не все могли їсти, — додержували свого закону, — тільки охоче їли паску, взяли дечого й з собою. Відходячи, говорили щось

таке незрозуміле, прикладаючи руку до чола, до грудей. Острах і жаль брав нас, як дивились ми на них...» (Олена Пчілка. Спогади)

Ось це гуманістичне почуття справедливості було головною силою, що спричинилася до право-захисної діяльності Драгоманова-батька і привела Драгоманова-сина в український рух.

Про полтавський період біографії П. Я. Драгоманова свідчать спогади сина Панаса Мирного — М. Рудченка («Лесина родина»). У них М. Рудченко свідчить про те, що Петро Драгоманов був прототипом одного з персонажів роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — Петра Колодязя. Панас Мирний, як пише автор, ще з дитинства захоплювався родиною Драгоманових, з якою був знайомий з 1858 року, коли Рудченки переїхали жити до Гадяча. Був він ровесником Ольги Драгоманової (Олени Пчілки). Розділ із розповіддю про долю Петра Колодязя, тобто Петра Якимовича Драгоманова, був дописаний Панасом Мирним до другої частини роману і називався «Мекка». Цей розділ не увійшов до остаточного тексту твору з цензурних міркувань, бо надто вже відчутним був у ньому гострий викривальний струмінь, а події і герої дуже нагадували своїх прототипів — і ще живих гадяцьких дворян. Зараз цей розділ ми можемо прочитати у семитомному зібранні творів Панаса Мирного. Ось яким постає в ньому образ батька Михайла Петровича: «Між сусідами Колодязь славився як чоловік дуже розумний, з дуже гострим язиком, а до того ще й масон. Кажуть, що його й рід масонський був. [...] Гарячий був, як огонь, а сміливий, як чоловік великого розуму і кріпкої волі. [...] Як ділом не допече, то словами. Він ото й прізвища подавав: цілий рід гетьманського царка прозвав «сонмишем», а Красногірку «Меккою!» Та нічим він так не допікав панів Польських, як тими «вольними». Тільки було й робить, що кріпакам волю одшукує. [...] І справді: одного визволив. І — пішла поголоска на цілий повіт: «Колодязь волю одшукує. Колодязь з неволі визволяє... До Колодязя!» [...] Не жалували ж і його пани Польські, як свого кривого ворога. Коли б здужали, вони б його на шматки розірвали; якби можна, в ложці води втопили... Та ба! Нічого з таким колючим не подієш: прилюдно такого й зачіпати страшно! То вони хоч нишком риди під його. І дорили до того, що зовсім від його панків одбили. Хто його знав — став цуратися, щоб не прогнівоти була весільного гетьманського царка. Одні тільки полупанки та гетьманські міщани не цуралися Колодязя, та кріпаки щонеделі, щоярмарку ходили до нього волі одшукувати. [...] Так і занемоглося під тяжкою нудьгою громадського горя, так і зачахло невеселе життя Колодязя. Ніхто його не пригрів, не пожалкував, не приголубив... Не подарували йому провин його і після смерті. За убогим гробом ішла його заплакана жінка з малими сиротами; коло неї — всього тільки одним — один лисенький панок з хлопчиком — сином та ціла юрба гетьманських міщан... Кріпакам було не до того, вони працювали на панщині... Тоді саме пронеслася чутка про волю...». Розділи, які не ввійшли до остаточного тексту роману, зокрема

образ Петра Колодязя, були у свій час предметом аналізу М. Є. Сиваченка. Але тоді дослідник історії створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змушений був відзначити: «Хто конкретно послужив прототипом для образу протестанта Колодязя — зараз сказати важко, бо якихось матеріалів про це немає. Однак є очевидним той факт, що живий прототип образу Колодязя був людиною близькою до родини Рудченків, зокрема був відомий Мирному». Як вважають сучасні літературознавці, спогади М. Рудченка, які багато в чому збігаються зі спогадами Михайла Драгоманова та Олени Пчілки, дають підставу вважати це питання вирішеним. Звертає на себе увагу і близькість характеристик поглядів Петра Драгоманова — у спогадах сина і в романі Панаса Мирного. На жаль, у нас немає документальних даних, що могли б поширити і пояснити наведену М. П. Драгомановим формулу, якою він визначає особливості батькового світогляду, але є підстави гадати, що філософія XVIII ст., якобінство, християнство — це скептицизм, раціоналізм, вільнодумство і своєрідний містицизм, якими відзначалися люди з «гострим язиком» і які визначали зміст, що вкладався в той час у поняття «масонство».

Окрему цікаву сторінку біографії П. Я. Драгоманова становить його поетична творчість часу перебування у Петербурзі. Це твори на сторінках петербурзьких журналів та альманахів «Северная звезда» (1829), «Северный Меркурий» (1830—1831), «Гирланда» (1831), «Литературные прибавления к «Русскому инвалиду» (1832). Більшість з них — російські переклади з французької мови (Парні, Ламартін), з англійської (Берне та ін.). Є й кілька оригінальних творів. Всього до нас дійшло 14 поезій Петра Драгоманова, різноманітних щодо тематики й жанрів (елегії, послання, альбомні вірші, епіграма). Не пощастило, на жаль, знайти в тогочасній літературній критиці відгуків про цю творчу діяльність, як і про діяльність Якова Драгоманова. Вірші братів були органічним виявом їхніх роздумів про своє призначення і місце в житті. Подібна поезія культивувалася у широкому середовищі освіченого чиновництва, провінційного і дрібного столичного дворянства, значну частину якого у Петербурзі 1830-х років становили вихідці з України. На смаки цієї масової читацької аудиторії орієнтувалося в той час багато петербурзьких періодичних видань, насамперед «Библиотека для чтения». Про інтерес Петра Драгоманова до цього журналу свідчить, зокрема, той факт, що він, за спогадами Олени Пчілки, передплачував його разом з іншими виданнями до кінця життя. З боку світоглядного, тематичного й стилістичного твори Драгоманових вкладаються у систему школи «гармонійної точності», як влучно назвав російську елегійну школу О. Пушкін у відгуку 1830 р. на поему Ф. Глінки «Карелія». Вірші представників цієї школи у 1820—30-х роках характеризуються досить високим рівнем поетичної

техніки. Це давало змогу навіть епігонам з оточення видатних поетичних індивідуальностей триматися на рівні і заповнювати поетичні розділи альманахів та журналів. Ліричним героєм молодих поетів стає, з одного боку, безтурботний гедоніст, який шукає духовної свободи у дружбі, коханні й поетичному дозвіллі, а з другого — людина самотня, заглиблена в себе, яка потерпає через свою відірваність від батьківщини, через недосконалість навколишнього світу. Зразком елегії у творчості Петра Драгоманова можна вважати послання «М. А. Б[ес-туже]ву-Р[юми]ну» («Северный Меркурий», 1830, № 5), присвячене видавцеві, письменнику і журналісту, який ввів поета у коло «парнасских рыцарей столицы». У ньому розгорнуто весь комплекс традиційних елегійних мотивів (самотність поета, втеча у творчість як єдину сферу вільного вияву творчого духу особистості, протиставлення її недосконалому світові):

*В раздумьи одиноком
Когда Гонимый непостижным роком.
Под чуждым небом я вдышал.
Глядел, как годы среди печали
Ручьем незримым протекали,
И сердце к горю приучал,
Лишь Муза тайным вдохновеньем
Певцу усладою была,
И миг душа моя цвела
Любимым сердца наслажденьем...*

Епікурейські мотиви — насолода життям, дружба і кохання як своєрідний культ — звучать у віршах-перекладах, вільних переробках, джерела яких часто не вказуються і ще мають бути встановлені: «Счастье» («Северная звезда», 1829 с. 80); «Вечерней звезде», з англ. («Северный Меркурий», 1830, № 133); «К моей арфе», з англ. («Северный Меркурий», 1831, № 7)...

*Сегодня счастлив я —
в объятьях дружбы шумной
Благословлял мои минуты бытия,
И вечер, будто миг,
провел в беседе умной.
Где пировали вы со мной, мои друзья.
Сегодня счастлив я!
(«Счастье»)*

Але серед зразків лірики П. Драгоманова знаходимо і такий, як «Стансы», з Ламартіна («Северная звезда», 1829, с. 204—206), у якому відчутне прагнення до самоаналізу, до осмислення законів природи і буття:

*...На пагубных страстях
воздвигнув замысл хилой,
Сей трона жаждает, восходит,
чтоб упасть.
Другой, боготворя любви волшебной
власть.
Читает жребий свой
во взорах девы милой
...Под Кроновой рукою их бытие
и тленье!..*

Хоча літературний доробок П. Драгоманова з

ідейно-світоглядного погляду становлять здебільшого сюжети, типові для елегій цієї школи, в окремих віршах, таких, як елегія «Сиротки» («Северная звезда», 1829, с. 237 — 240), «Эпиграмма» («Северный Меркурий», 1831, № 34), поет звертається до теми суспільної несправедливості, висвітлює соціальні контрасти. Звичайно, автор не сягає сатиричного узагальнення і викриття засад тогочасного суспільства, але ці поезії відбивають його етичні погляди як особистості, протест проти жорстокості суспільства, де малі діти, сироти, можуть загинути від холоду біля «храма божьего дверей» і ніхто з «толпы вневнемлющих людей» не врятує, не простягне руку допомоги.

Отже, вся поетична спадщина Петра Драгоманова позначена сильним романтичним струменем, що означає в цілому належність її до традицій російської романтичної школи 1820-х років. Останні його твори з'являються на сторінках петербурзьких журналів у 1832 році.

Портретний образ батька Михайла Драгоманова подала у своїх спогадах, його сестра Ольга (відома, як Олена Пчілка): «Є портрет нашого батька, знятий у Петербурзі (як видно, роботи доброго майстра) за останній час пробування там. Дивна річ, один з онуків — надзвичайно подібний до того портрета! Я пам'ятаю тата вже в вікові багато старшому, але очертти його обличчя на тому портреті я пізнаю, мама ж говорила завжди, що портрет був дуже схожий (вона ж знала тата в вікові молодому, власне від тої пори, як він саме вернувся з Петербурга). На тому портреті, писаному олійними фарбами і майже натуральної великості, тато знятий у щільному мундирі, з високим коміром, оздоблений скількома смужками позлотистого шиття; волосся — темне, зачесане набік; буйний чуб складається ніби кучерями над чолом; обличчя, здається мені, досить інтелігентне. До мундира, намальованого на портреті, належалася й вузенька шпага, з золотим держалном».

Діти П.Я. Драгоманова згадують високу інтелектуальну атмосферу в сім'ї. Дуже багато часу віддавалося вихованню дітей. Батько розвивав їхні всебічні інтереси, заохочував читати, зокрема й видатних російських літераторів — О.Пушкіна, М.Лермонтова, вчив з ними напам'ять уривки з прози свого улюбленого Гоголя, сам писав байки українською мовою.

Петро Якимович, який цікавився історією та етнографією, робив багато виписок з цікавих для нього праць, навіть створив для себе короткі переклади або конспекти деяких з них. Після батька, за спогадами Олени Пчілки, залишилося багато зошитів з виписками юридичних та історичних відомостей, спостережень мандрівників. Осібний зошиток містив скорочений переклад якоїсь праці про Велику французьку революцію.

Кохався Петро Драгоманов у народній творчості, записував пісні й етнографічні знахідки. Частина зібраних народних пісень передав землякові й родичу професорові Метлинському. На жаль, усі збірники й зошити, які зберігали сліди інтелектуальних занять

Петра Драгоманова, за свідченням Олени Пчілки, загинули, залишилися тільки спогади про них...

Без сумніву, П. Я. Драгоманов мав неабиякий вплив на формування естетичних смаків і світогляду своїх дітей, зокрема сина Михайла. «Пристрасть до читання і до свого роду політики з дитинства перейшли до мене від батька, — писав М. П. Драгоманов. — Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мене інтелектуальні інтереси і з яким я не мав морального розладу й боротьби, — річ дуже рідкісна у Росії тепер, а тоді й тим паче».

Інтерес до народу, народної культури, до питань політичного і соціального життя, культивованих у сім'ї Драгоманових, був основою того, що Михайло Петрович став визначним мислителем, борцем за визволення народу, одним з блискучих знавців фольклору та етнографії не тільки у нашій, а й у світовій культурі, а його сестра — Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (Олена Пчілка) — письменницею, а далі перейшов до їхніх нащадків. Адже Леся Українка, її етичні й естетичні погляди, смаки, романтичний струмінь її поезії поставали під безпосереднім духовним впливом матері й дядька, у дусі тих традицій, які були прищеплені й виплекані в сім'ї високоосвіченою людиною, поетом, борцем за звільнення народу від кріпацтва П. Я. Драгомановим.

МАТІР

Мати Михайла Петровича Драгоманова — Єлизавета Іванівна Цяцька (1821—1895), дочка полтавського дворянина, звичайна хutorянська панна. Ось, як про матір згадує Олена Пчілка: «... Батько... задумав одружитися. Хто ж була його обраниця, а незабаром мати його дітей? ... українська панночка-хutorянка, що нічого петербурзького в собі не мала. Власне, була вона дочкою Івана Прокоповича Цяцьки, полтавського дворянина, поміщика середньої руки Гадяцького повіту... старі Драгомати та Цяцьки були добре знайомі між собою; отже, зовсім природно, що Петро Драгоманов, оселившись у своїй рідній стороні, одружився з панночкою-сусідкою Єлизаветою Іванівною Цяцьківною. Може бути, що після проживання у Петербурзі батька нашого власне й привабила та молоденька українська панночка-хutorянка — зовсім іншої подобі, ніж відомі йому жіночі постаті петербурзькі... По своїй матері була вона з сім'ї поміщиків Стишевських, теж гадяцьких, що весь вік прожили в своєму хutorі Стишевщині». (Олена Пчілка. Спогади)

Стишевські були давнім давнього козацько-старшинським родом, представник якого Мартин Стишевський на початку 1729 р. претендував на один з постів генеральної старшини Гетьманщини. «Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, що виросла в хutorі, та й її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-панському в горницях і по-мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна

перезва і співали «Журавля»» (М. Драгоманов. Австро-руські спомини).

Єлизавета Іванівна мала за собою 140 десятин спадкової землі у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, а пізніше придбала з допомогою свого батька Івана Прокоповича Цяцьки ще 200 десятин, що дозволяло утримувати досить велику сім'ю, в якій підросли шестеро дітей.

Ця українка панночка-хуторянка взяла на себе весь родинний тягар. Батько їй помічником у цій справі бути не міг: «Одначе треба сказати, що господарством клопоталася більше мама, батько ж не дуже-то дбав за нього, бо й відбився давно від землі, та й ні хисту, ні охоти не мав до господарства».

Весь свій час він присвячував відстоюванню прав тих, хто потерпав від свавілля сильних світу цього, як зазначала Ольга Петрівна: «...Спочатку кликано його до громадської праці: дворянство вважало на те, що батько наш був чоловік «образований», роду на Гадяччині відомого, отже, й вибрано його земським суддею. Але він не справив надій свого дворянського стану. Річ у тім, що між дворянством були менші й великі пани. За яким часом спостережено, що Петро Якимович Драгоманов держить руку дрібноти, часто зовсім не дворянської, буває навіть «пристороннім» у своїй судовій діяльності тій дрібноті; дає теж юридичну пораду таким людям і в таких справах, що зовсім його не торкаються... Батько утратив ласку в дворянства... Юридичних справ, одначе, не кинув; пособляв усе тій же таки дрібноті: багато таких людей, що доправлялися свого права проти заповнення їх у кріпацтво з давнішого їх стану козацького або справувалися за свою землю, захоплену в них, і т. д... Прибутку з такої юридичної праці було батькові небагато. Оскільки знаю, платилося більше натурою: то приносилося гостинця, якого добрячого балика з Дону, то привозилося кавунів або динь зі свого баштану, солодких, як мед, або, в кращому разі,— «замічательних» кримських смушків на хуτρο... Дарма! Жилось якось і на свої достатки, хоч не розкішно, але й не бідно».

Допомагало родині не бідувати ведення господарства на хуторі Підварок, що був посагом Єлизавети Іванівни при одруженні. «... хутір Підварок (званий теж Вербняги) під самим Гадячим... був мамин посаг, що прийшовся їй від її материнського роду, поміщиків Стишевських. У Підварку у мами панського дворища не було; на горі було поле, а під горою — ліс, левада, садок та луки понад Грунню; при хуторі — скільки простих селянських хат (один такий дворик біля самого садка)... в Підварку тато й мама (за помочю нашого діда Івана Прокоповича Цяцьки, досвідченого хазяїна) завели хазяйство: поставили деяку господарську будівлю, заве ли чимало скота і с'як-так господарили» (Олена Пчілка).

Мама Михайла Петровича ледве вмiла писати, «навіть листи писали їй потім, до всіх нас, чужі люде... зате читати вмiла добре — і любила дуже книжки. «Енеїду» Котляревського мама наша знала, цілі уступи з неї: отак, було, подумає сама собі, та й прокаже, власне таки нам, для нас, щось із «Енеїди».

Читати і писати її навчив Петро Якимович, виступивши у ролі справжнього «Пігмаліона». Його успіхи виявилися безсумнівними: у Є. Драгоманові пробудився великий потяг до читання літератури та періодики.

Простого виховання, не втративши свого зв'язку з простим людом Єлизавета Іванівна знала багато народних пісень і цю любов до рідного слова вона передавала своїм дітям. «Сама наша мама, либонь, пригадуючи деякі приповідки, принесені ще з Цяцьчиного хутора, оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана і т. ін. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!.. А пісень чули ми за дитячі літа стільки, що й не злічити! Особливо багата на них була доба, коли приходили з Підварку прясти (і прями таки в горницях) «тижнівки». Розлягалася хата від співу! А ще як котора дівчина збирається, бу то, тієї зими заміж, то ж то вже їй приспівували! Мама наша мала гарний голос; часом, було, шиє щось,— найбільше дітям,— і співає; улюблена пісня її була «Ой не ходи, Грицю...».

Вона була не тільки лагідною та доброю матір'ю, а й стала люблячою бабусею для своїх онуків. «Мила бабушка! Поздоровляю Вас з праздниками і бажаю всього найкращого... Як же там у Вас у Гадячі? Певне, будуть на Різдво всякі вечори та спектаклі?... Мій поклон всім гадяцьким знакомим». «Напишіть, бабушка, що там у Вас в Гадячі нового. Чому Ви не написали, чи був в августі той спектакль, що Рудченюви тоді збирались ставити? Кланяйтесь, будьте ласкаві, од мене Стояновим, Машицьким і Антоніні Семенівні». «Ви, бабушка, були такі добрі, що предлагали мені платити за мої уроки рисування. Спасибі Вам за се, коли Вам се буде не трудно, то я приймаю Ваше пропозиція і дякую за нього» (з листа Лесі Українки).

Михайло був її улюбленцем. Смерть свого улюбленого старшого сина, Михайла, 8 червня 1895 р. у далекому краї, Болгарії, вона відчула своїм материнським серцем. Вона несподівано тяжко заслабла. Донька Ольга поїхала до неї. Приїхали теж сини Іван і Олександр Петровичі Драгоманови. Знаючи бабусину любов до свого дядька Михайла Петровича, Леся Українка просить свого батька Петра Косача «підготувати до сеї звістки бабусю». Але серце Єлизавети Іванівни вже пересталось битися: через три дні після смерті її старшого сина — 11 червня 1895 р.

Час утрати родиною Михайла Драгоманова та його матері Єлизавети Іванівни Драгоманової так описала Антоніна Макарова (вчителька з Гадяча, товаришка Лесі Українки): «... бабушка умерла после смерти М. П. Драгоманова. От нее скрыли его смерть, но Елена Пчилка зная ее безграничную любовь к Михаилу Петровичу положила ей в гроб его фотографическую карточку».

Троє синів і три доньки подружжя Петра і Єлизавети Драгоманових зростали в демократичному середовищі, з дитинства добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність.

ДИТИНСТВО

Серце мальовничої Полтавщини — старовинне українське місто Гадяч, яке розкинулося на високому березі заплави Псла й Груні, — колиска роду Драгоманових.

Існують різні версії походження назви міста Гадяч. Одна — ГАДЮЧЕ, можливо, в цій місцевості над Пслем (ПСЕЛ, ПО-СЕЛ, ПОСЕЛЕННЯ) водилось безліч гадюк. Таке тлумачення не підходить, тому що слово «гадюка» досить сучасне, йому не більше 200 років. Натомість слово «ГАД» — одне з найстаріших у мові. Під цим терміном розумілися не тільки змії, а все, що живе під ногами, у землі, унизу. Самі ж змії у всіх древніх віруваннях (крім християнства) були мудрими, мали вигляд божеств, їм поклонялися (Шумер, Єгипет, Індія, Китай). Та й зараз змія є символом медицини. Друга — ГОДЯЧЕ — тобто придатне для життя. Дуже вірне трактування — у давні часи місто займало надзвичайно вдале розташування: його оточували дрімучі ліси і глибокі балки-яри, де можна сховатися і важко пройти ворогові, зручні для оборони підвищені місця, неподалік були луки, родюча земля для землеробства, велика річка.

Микола Торяник, геолог, краєзнавець, дослідник Гадяцького краю, подає ще одну версію походження назви міста: «ГАД, ГАДЕС (АїД) у Древній Греції — бог підземного царства. То може і під Гадячем існувало інше місто-царство, підземне, і в нього був покровитель ГАДЕС? Це було б дуже логічно, але до чого тут греки і де вони взялися? Жили поруч!!! За 60 кілометрів на південний схід існувало найпівнічніше давньогрецьке місто Гелон. Одна з основних доріг, що з'єднувала його з Балтійським морем, проходила через Гадяч. Спочатку грецькі колоністи хотіли заснувати місто на Пслі. Але це їм не вдалося через протидію місцевих жителів, які ховалися в підземеллях і мали сильну громаду. Ось звідки підземне царство і ГАДЕС-ГАДИЧ-ГАДЯЧ! 2700 років! Це вік назви? Можливо! Але не самого міста і його герба. Підемо далі до витоків. Розглянемо символіку герба. Це ж центральна легенда — міф древніх слов'ян про Перуна-громовержця, який вражає Велеса — бога землі і тварин. Яка ж основа виникнення міфу? Найпростішою і явною виглядає наступна: протягом тривалого часу люди спостерігали, як блискавиці вдаряли в землю, і на основі цього явища виник міф. Але ж так було завжди, і хоч люди не розуміли природу блискавиць і грому, але вони спостерігали їх постійно і звикли. Міфи ж присвячувались, як правило, якимось визначним подіям. Що ж могло трапитись? Після довгих роздумів, різних версій і гіпотез залишилась лише одна, найбільш вірогідна і підтверджена фактами. Приблизно 20 тисяч років тому, під час похолодання, у людей, які населяли територію міста і його околиць, відбувалась якась знаменна подія, свято, можливо, це був день літнього сонцестояння. Увечері біля священного вогню почалися магичні ритуали. Раптом небо яскравою сліпучою смугою розрізав величезний метеорит — болід. Серед ясною зоряного неба почувся грім, потім страшний удар, задрижало все навкруги. Небесний посланець вразив Землю, і це побачили всі за десятки і сотні

кілометрів. Грандіозна подія настільки сильно вплинула на свідомість малочисельних людей, що в цьому місці почало концентруватись населення. Було знайдено уламок метеориту, і люди почали поклонятися небесному посланцю. Саме тут виник найдавніший і основний протоміф древніх попередників слов'ян про Перуна і Велеса. Саме тут закріпились перші поняття про небесні і земні божества, адже були свідки і матеріальні докази. Саме тут, на основі цієї події, виник духовний центр групи племен. Пізніше з'явився Пантеон божеств, головними з яких були Перун і Велес. У силу різних причин, у тому числі й похолодання, Пантеон — капище — був підземним. Рельєф і породи сприяли цьому. У капищі зберігався уламок метеориту і зображення знаменної події — перший герб Гадяча. Чи є матеріальні підтвердження цієї версії, де сам метеорит? Підтвердження є! Після довгих пошуків відкрилися дуже дивні відомості про озеро Моховате поблизу Гадяча. У навколишній окрузі про нього ходять найрізноманітніші легенди-перекази. Найцікавіші з них наступні: колись озеро було таким глибоким, що неможливо було виміряти його глибину; з нього починалася річка; колись озеро висихало і на його місці був бездонний провал; в цьому місці водилась нечиста сила. Центральна частина озера має майже круглий вигляд. Дослідження показали, що колись воно було дуже глибоким і тільки пізніше замулилося, заросло мохом, на ньому утворився торф. Поряд є аналогічні, але менші за розмірами западини. Як же вони утворилися? Задовільного пояснення немає. Це може бути тільки одне — метеоритні кратери. І головне — точно під озером існує магнітна аномалія. У цьому місці часто відбуваються аномальні атмосферні явища. Можливо, це і є «Гадяцький ключ»? Уламок метеориту постійно зберігався у підземному капищі. Протягом багатьох тисячоліть воно було духовним центром. Це місце було закритим, тут бували тільки посвячені жерці високого рангу — дуже обмежене коло осіб, які володіли таємними знаннями, і саме тут, біля метеориту з незвичайними або надзвичайними властивостями, вони черпали духовні сили. Головним жерцем і хранителем священного каменя був ГАДАЧ! Хто ж він такий? Управитель підземного світу, усього, що водиться на землі, управитель гадичів — людей, що тут проживали. Він знав, що відбудеться на Землі в майбутньому (ГАДАВ) завдяки незвичайному метеориту. Він володів ГАДЯЦЬКИМ КЛЮЧЕМ. Ось куди сягає середньовічне поняття. Гадач знав про війни і всі жахи майбутнього, і саме тому до священного каменя не було доступу. Щоб не дати силу злу! Гадач — це не одна людина, це невелика група, каста жерців, за межі якої таємні знання не виходили. Ми дійшли до його початку, до самих витоків. Отже, назва, герб-символ і вік Гадяча утворюють одне нерозривне ціле і виникли вони також разом. Є всі підстави вважати, що давнє святилище було діючим до періоду Київської Русі і навіть довше. Ось куди приїжджав Київський князь Володимир! До ГАДЯЦЬКОГО КЛЮЧА! Це був злам епох. Володимир вже прийняв християнство й їхав охрестити Русь. Але необхідно було останній раз побачити древню святиню і достойно попрощатися...».

Як вважають історики, перші поселення на території міста Гадяч з'явилися ще в скіфські часи. Виникнення

Гадяча (спочатку мав назву Гадяче) пов'язують з будівництвом у X—XIV ст. Посульської оборонної лінії. Спочатку поселення мало назву Гадяч. 1442 р, поблизу нього засновується Красногірський Миколаївський монастир. Розташований в фортифікаційне зручному місці на порубіжжі з татарською вольницею, Гадяч вже на початку XVI ст. перетворюється на одне з найзначніших міст України, жителі якого, входять до однойменного полку з числа 20 заснованих гетьманом Ружицьким для боротьби з Кримським ханством. На початку XVII ст. споруджено Гадяцьку фортецю, у північно-східній частині якої розташовувався замок — її найдавніше укріплене ядро, де первісно була резиденція власників міста.

У 1610—1616 роках Гадяч отримав права слободи, тобто був звільнений від податків і повинностей. На 1630 р. Гадяч — велике торгове місто, невдовзі тут налагоджується поташне виробництво, продукція якого відправлялась до фабрик Гданська.

Поступово Гадяцький край стає краєм козацької слави, центром одного із семи полків Полтавщини — Гадяцького, що проіснував з невеликими перервами до 1782 року. Його першим полковником був Кіндрат Бурляй, сподвижник Богдана Хмельницького. По-різному правили гадяцькі полковники, але найзнаменитішим із них став Григорій Іванович Граб'янка, автор відомого козацького літопису.

У 1654 році Гадяч разом з округом був «пожалуваний» московським царем Олексієм Михайловичем гетьману Богдану Хмельницькому. Гадяч стає містом гетьманським, так як був у власності трьох гетьманів. 1658 року у Гадячі за ініціативи гетьмана Івана Виговського було підписано «Гадяцький трактат», що визначав подальшу долю українських земель і мав на меті запобігти подальшому засиллю московської влади в Україні. У 1663—1668 рр. Гадяч — резиденція гетьмана Лівобережжя Івана Брюховецького. У цей час місто переживало розквіт, у ньому було зведено гетьманський палац, дерев'яну церкву Богоявлення Господнього, в якій знайшов останній спочинок Іван Брюховецький. У 1670 році гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний, з дозволу царя, переніс свою столицю із Гадяча у Батурин, де й перебували гетьмани, кінчаючи Мазепою. З 1730 р. — Гадяч у власності гетьмана Данила Апостола. З 1764 року Гадяч із більшістю сусідніх сіл належить гетьману К.Г.Розумовському, котрий 1785 року продав місто і частину інших земель казні. У 1782 році Гадяч став центром повіту Чернігівського намісництва, в цей же час було офіційно затверджено герб міста та повіту: на червоному щиті постать архистратига Михаїла, який золотим списом пронизує нечисту силу у вигляді чорного диявола. Пізніше Гадяч був приєднаний до Київського намісництва, в 1797 році став повітовим містом Малоросійської губернії, а у 1802 році — Полтавської губернії.

Саме Гадяцький край, історія якого оповита сивою давниною, а багата та чарівна земля, де

неймовірної краси прадавні ліси, чистоводні ріки і озера, викохані руками дбайливих селян родючі поля, барвисті, упорядковані протягом віків села несуть у собі незбагненну таїну, чарівну мелодику історії, став тим пупом землі, де зростає майбутній мислитель — патріот України Михайло Петрович Драгоманов.

Тихий прозорий Псьол, луки й ліси навколо провінційного містечка. Оселившись у Гадячі, Петро Якимович Драгоманов купив собі садибу в одного міщанина з готовим будинком. Садиба займала уступ Гадяцького підгір'я з чудовим краєвидом. Було це подвір'я майже в центрі міста, недалеко від Соборної площі, а також колишнього гетьманського замку. «Одружившись з панночкою-хуторянкою Єлизаветою Іванівною Цяцьківною, дочкою поміщика середньої руки, та впорядкувавши куплену садибу, батько осів у Гадячі. Старий куплений домочок, — загадує їх дочка Ольга Петрівна Драгоманова, — батько перебудував, розточив, і вийшов тоді зовсім порядний досить просторий будинок. Був тут і садочок, між грушами й шовковицями дід наш Іван Прокопович Цяцька, маючи в себе в Цяцьчиному хуторі дуже велику пасіку, поставив десяток вуликів і казав глядіти їх. «Буде, — мовляв, — колись утіха для дітей!» В тім дід не помилюся: дуже охоче ласували ми тим медом, що добувано пізніше з таких чудових щільників нашої пасіки! Правда, сусідство з тими пчолами (або, як ми вимовляли, бджолами) було занадто близьке від житла, біля самого дому, і ми частенько добували іншого «меду», особливо хлопці, як лазили по шовковицях серед вуликів. Від тієї пори й гору, де розміщена оселя, прозвано Драгоманівською».

Докладний опис цієї садиби Олена Пчілка подає й у своєму оповіданні «Товаришки»: «Двір був просторий: oprіч головного будинку, був у йому ще другий, менший domeк, дві комори і інші будови <...>; стріхи були солом'яні... Оселя була на рівній горній планині, але на самім краю її: зараз же за крайніми господарськими будинками планина обривалась досить крутим узгір'ям. Ставши отам під дичкою-грушею біля комори, на краю узгір'я, видно було й інші склони міста, укриті панськими та міщанськими оселями й садками, переривані ярами, долинками. І все те спускалося до широкої оболоні, по котрій протікала химерними закрутами чимала річка із своїм притоком».

Уточнимо: крім головного будинку, на садибі було ще два менші — флігелі. Олена Пчілка та Михайло Драгоманов народилися саме тут. За свідченням літературознавця Григорія Нудьги, 1930-х років студента Гадяцького педтехнікуму, він змалював аквареллю «головний» будинок (тоді — музей); той будинок мало чим відрізнявся від звичайної селянської хати: низенькі кімнати з невеликими вікнами і дерев'яною підлогою та солом'яною стріхою. З чільного боку будівля мала два ганки. Лесина сестра Ізидора Петрівна пригадувала, що їхня мати намагалась зберегти такий любий їй серцю старосвітський затишок оселі. Вона навіть погодилася на додаткові витрати податків за солом'яні стріхи, які вважали вогнебезпечними.

Фронтон садиби Драгоманових виходив просто на Соборний майдан міста.

6 (18) вересня 1841 р. у цій родині нащадків славних козацько-старшинських родів — Петра та Єлизавети Драгоманових народжується первісток — Михайло, майбутній український політичний діяч, що увійде в історію України «Апостолом Правди й Науки». «Згідно з указом його і. в. Полтавська духовна консисторія слухала прохання поміщика чиновника 8 класу Петра Драгоманова про видачу метричного свідоцтва про народження його сина Михайла. Народився він місті Гадячі в Соборно-Успенській парафії 1841 року вересня 6 дня й учинено в архіві цієї консисторії довідку, на якій виявилося: у метричній місті Гадяча Соборно-Успенської церкви за тисяча вісімсот сорок перший рік книзі під №19 у записці так: «вересня шостого числа гадяцького повітового суду у засідателя чиновника 8 класу і кавалера Петра Іоакимова Драгоманова й законної дружини його Єлизавети Іванової, обоє православного сповідання, народився син Михайло. Хрестив священник Василь Сильвестрів того місяця шістнадцятого числа. Хрещеними батьками були: колезький секретар Петро Іванів Цяцька і титулярна радниця Марія Антонівна Роцаковська». Ухвалили і його преосвященство Ієремія єпископ полтавський і переяславський і кавалер затвердив: за прописом архівної довідки, видати поміщикові чиновникові 8-го класу Петрові Драгоманову на підставі 1426 статті дт. зведення законів поточного 1849 року при списку про народження сина його Михайла метричного свідоцтва. Внаслідок чого воно й дано. Червня 16 дня 1850 року. Архимандрит Феофан Секретар Олександр Нечаєв Столоначальник Дмитро За [...]» (З оригіналу Свідоцтва. Переклад з російської.)

«Я родивсь у септєбрі 1811 р. в г. Гадячі, Полтавської губернії. Батько мій, як і маги, належали до дрібних дворян, що вийшли з української козацької старшини. Мій батько, як багато тодішніх українських паничів, за молоду служив у Петербурзі, де розвив самовченем деяке знане, набуто у школі в батьківщині, і пішов у літературу...», — занотує згодом у «Автобіографічній замітці» Михайло Петрович.

Чоловіче ім'я Михайло походить від давньоєврейського імені Міхаель, що означає «хто як Бог?» (у значенні «хто подібний до Бога?»), тобто тлумачиться, як рівний Богу або богоподібний. У Біблії це спочатку ім'я ангела, тому деякі народи, які вважають неправильним називати людей ім'ям ангела, не використовують його зовсім. Тим не менш, ім'я Михайл є широко поширеним у всьому світі в звучаннях Майкл, Мігель, Міхай, Міхаель, Мікка, Міхал і так далі.

Люди, що носять ім'я Михайло, по більшій частині, красиві, привабливі і надзвичайно талановиті. А талант дарується, як відомо, Богом.

По звуковій енергетиці це ім'я досить світле і тихе, хоча закінчується на досить низькій ноті, що надає слову деяку ґрунтовність і навіть суворість. Не даремно на Русі воно стало прізвиськом ведмедя — Михайла Потапича. З іншого боку, за його тишею

можна розгледіти ясно виражену рухливість, а то і поривчасть.

Звичайно, дія імені на людину в даному випадку помітно згладжена, і обумовлено це тим, що сьогодні це ім'я є дуже поширеним; проте воно все одно багато в чому визначає характер свого носія. Найчастіше з самого дитинства у Михайла проявляються такі риси, як рухливість, допитливість, азартність в дитячих іграх. Навряд чи його інтерес зосередиться на якомунбудь одному предметі, швидше його притягатимуть найрізноманітніші заняття: від всіляких захоплень і хобі до інтересу до шкільних предметів. Багато що тут визначатиметься впливом батьків і того середовища, де Михайло виросте.

При цьому його рухливість зазвичай урівноважена, що робить його досить слухняною дитиною, капризи якої рідко занадто сильно турбують батьків. Взагалі, ім'я схиляє його до добродушності, проте воно ж частенько наділяє свого власника неабиякою образливістю. Часом образи досягають такої сили, що Михайло може і руки розпустити, про що незабаром починає шкодувати і почувати себе винуватим.

У дитячому віці Михайло теж не галасливий і не примхливий. Він непогано вчиться, допитливий, акуратний, його поважають вчителі та однокласники. Батьки зазвичай не мають з ним абсолютно ніяких проблем, адже через свою самостійність Михайло прагне всього досягти сам, без сторонньої допомоги. Дорослий Михайло йде до своєї мети повільно, але впевнено. Він не любить ризикувати, тому складає докладний життєвий план, якому методично слід. У спілкуванні він демонструє дипломатичність і стриманість, хоча з друзями вміє і повеселитися.

Характер Михайла відрізняється ґрунтовністю і врівноваженістю. Як правило, це серйозний, практичний, виконавчий і вольовий чоловік, який є опорою для батьків, друзів, дружини і дітей.

У дорослому віці рухливість Михайла змінюється спокійною урівноваженістю, в сім'ї він зазвичай непоганий хазяїн, на роботі — акуратний і старанний роботяга.

Михайло може поступатися в дрібницях, бути м'яким в дозволі несуттєвих або не принципових суперечках, але спробуйте змінити його життєву позицію або зазіхнути на принципи, яким він керується в житті, і ви отримаєте таку відсіч, якої не очікували зовсім.

Михайла обухом не переб'єш. Це дуже сильний і мужній чоловік з нестримною енергією, вплутуватися в усі справи, якимось пов'язані з перебудовою світу. Він вкрай суб'єктивний, робить все по-своєму, і якщо йому в руки потрапить влада, він, і правда, затіє ломку старого і почне будувати новий світоустрій.

Ще ім'я Михайло несе в собі якусь багатоплановість значень. Він береться за багато чого, і багато в чому може досягти вершин, до яких йде напролом таким собі тюття, якого не зміниш. Напевно, позначається те, що тотемним тваринам імені є ведмідь. Люди з

ім'ям Михайло, і правда, чимось схожі на ведмедів, і краще їх не задирати. Інакше вгамувати його буде вельми важко: в гніві Михайло страшний, як розлючений ведмідь.

І в той же час Михайло сентиментальний і може поплакати над сльозогінним серіалом, не будучи навіть у великих літах. Він добрий, не дріб'язковий, з ним буває легко і приємно дружити. Постійно возиться з тваринами, яких розуміє, як ніхто інший. Любить возитися на садовій ділянці. Великий жартівник і пісняр. Самотності не терпить і завжди радий дружнім компаніям і знайомому суспільству.

Жінок ідеалізує і вважає божественними істотами, слабкими й нужденними в постійній підтримці. Дуже уважний, ласкавий, галантний.

Отож, сім'я у П. Я. Драгоманова була чималенька. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьківській хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший Іван, три дочки — Варвара, Ольга і Олена, найменший син Олександр.

«...Завдяки тому, що наші тато й мама не були «великими панями», у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. — згадувала Олена Пчілка. — Доглядала нас мама, за помоччю няньок... Жили ми в дуже близькому оточенню нашої дворової челяді і взагалі дрібною гадацькою людністю. А та полтавська повітова людність в ті давні часи ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалося й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям».

У родині Драгоманових життя йшло за старими українськими звичаями і традиціями: всі говорили вдома по-українському, співали своїх пісень, святкували свята однаково, як в хаті кріпака, так і в хаті шляхтича. Тому любов до повної краси української культури і традиції назавжди лишилася у свідомості Михайла Драгоманова. Своїх батьків та первинне оточення він характеризував як «сім'ю українського походу, та таку, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою... Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною» (М. Драгоманов «Австро-руські спомини»).

Цю атмосферу створювала головним чином мати — Єлизавета Іванівна, яка розмовляла лише українською мовою. Ольга Косач-Кривнюк, так характеризувала свою бабуню: «донька дворянина Івана Цяцьки, проста хутірська панянка, що вміла читати і підписуватися, а писати не вміла...але була розумною, розсудливою і діяльною жінкою».

Дітей доглядала й виховувала мати, яка знала безліч українських пісень і, маючи прекрасний голос, співала їх дітям. «Було шие і все співає, — згадує

Олена Пчілка, — казка, приказка, народна обрядовість і примовляння — то все з перших часів нашої свідомості було нашим пожитком. Чи ж можна було нам не знати українського слова, коли воно просто було нашою рідною притаманною стихією? ...Українська течія — се було наше природне оточення».

Отож з перших днів малого Михайла, разом з іншими дітьми, оточує днірська челядь, гадацька людність, українська пісня, приказка, народна обрядовість. Любили розповідати сни, розгадувати їх. «Дозволю собі трошечки спинитись на наших друзях, казках. Це був цілий калейдоскоп, особливо коли прилучити до них і дрібні приповідки, що з кожного поводу щедрою рукою сипалися... бабуся Марина, нянька, любила більше оповідати казки, як то пишуть, «звіриноного епосу»: про лисичку, про козу, вовка й т. ін., а молодий хлопець Кіндрат — той любив оповідати казки «циклу героїчного»: про бійки з трьохголовими зміями, про ворожитів, вовкулак і т. ін. Сама наша мама, либонь, пригадуючи деякі приповідки, принесені ще з Цяцьчиного хугора, оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана і т. ін. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!...»

Усякі народні обрядності не минали двору Драгоманових: колядування, посипання, запросини на весілля, розлягалася хата від співу, коли приходили з Підварку прясти, і пряли в горницях. «Ось перший день Різдва: ледве звечоріє, під вікном чути гомін; крізь химерні морозні квіти на шибках мріють постаті колядників. Гукають: «*Чи позволите колядувати?*» Колядників кличуть у хату. Свіжа хвиля надвірнього повітря увіходить разом з ними. «*Кому колядувати?*» — «*Михайлові!*» (старшому, бачите). Гучно, ретельно лунає колядка: «*Ой рано, рано Михайло устав, раненько у став, коня напував...*» (далі довгенька розмова з конем) «*Дівці Варочці!*» (старшій сестрі) колядують про червону рожу, що їй на віночок у гаю процвіла... Колядникам дають на подяку, що належиться. А ось і перший день Нового року. З самого рання тупотять хлоп'ята — посівальники. Разом із бризками золотого зерна летять шпаркі примовляння тонкими та дзвінкими голосами: «*На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб діждали на безрік!*» Друге хлоп'я переходить: «*Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!*...» Минула пилипівка, минули Різдвяні святки, справляють весілля. Он у двір іде з дружкою молода — гарно вбрана, у вінку, з цілою хвилею барвистих стьонжок, що в'ються за печима. «*Просить батько, просить мати і я прошу на хліб, на сіль, на весілля!*» — мовить молода і кланяється старому і малому...» (Олена Пчілка).

Важливу роль у формуванні особистості малого Михайла відігравала й народна педагогіка. «Я маю на увазі все те, що означалося виразом «не годит'ся»: се не те, що «гріх» так робити, чи «не подоба» комусь; ні, се — остача власне прадавньої первісної віри в добру та лиху світову силу і в приписи, злучені з тією вірою. «*Не годиться щось починати в понеділок, бо не поведеться діло*», «*не годиться класти хліба на столі спідкою догори, бо перевернеться лад у хаті*»; «*не годиться зашивати на собі одежу, бо зашиєш розум*»; «*не цокай ножем по столу, бо буде напасть*»; «не

свищи, хлопче, в хаті — не годиться!»— «Чому?»— «Бо чортів скликаси»... Такі були наші українські враження дитячих літ. [...]» (Олена Пчілка).

Широтою своїх поглядів розвиненими інтелектуальними інтересами, свободолюбством, гуманізмом завдячує Михайло Драгоманов своєму батькові, який сам учив дітей, прищеплював їм гарні смаки. «...про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки,— дбав таго» (Олена Пчілка).

З дитячих років М. Драгоманов перебував під сильним впливом свого батька. З огляду на «Австроруські спомини» та спогади Олени Пчілки, вплив батька у їхньому житті був набагато більшим, ніж роль матері. Скоріше за все, поблажливе ставлення до Єлизавети Петрівни, яку вони називають «напівосвіченою провінційною панночкою» та «наївною українкою», сформувалося у світлі її дисгармонії з освіченим Петром Якимовичем.

У Михайлика, як і в інших дітей, не було ніяких гувернантів та гувернанток. Початковою освітою Михайлика займався сам Петро Якович, який перевіз з Петербурга свою бібліотеку, випишував столичні періодичні видання й серед них журнал «Библиотека для чтения», газету «Санкт-Петербургские ведомости» та різні альманахи, зміст яких ставав доступним й іншим членам сім'ї. Підбір книг для читання та домашньої книгозбірні свідчив про його неабиякий смак, спробував він і власні сили у написанні поезії та прози. Разом із свояком Амвросієм Метлинським та близьким сусідом Михайлом Макаровським (обидва поети-романтики, етнографи) батько Михайла Драгоманова збирав і записував фольклор Гадяцького повіту.

Він прищепив Михайлові, й всім своїм дітям, любов до російської літератури — творів О. Пушкіна, М. Лермонтова і особливо М. Гоголя. «Учив нас грамоти й початкової книжкової премудрості взагалі наш тато; він дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів напам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів). Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохиті вірші Пушкіна, Лермонтова. «Буря мглою небо кроет, вихри снежные крутя...», «Когда волнуется желтеющая нива и свежий лес шумит при звуке ветерка...». Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів... На весь вік зосталось у мене вражіння від того, як батько читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого «Тараса Бульбу»: тато кликнув мене під яблуню й почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору вкувалися з одного разу й авіки мені в пам'яті», — пише Олена Пчілка в своїй біографії.

Таким чином, виховання Михайла Драгоманова на кращих зразках російської літератури стало основою для несприйняття ним у майбутньому спроб окремих українолюбців принизити її значущість та вплив не тільки на слов'янську, але й загальноєвропейську літературу.

І хоча українські книги були нечисленні, у родині Драгоманових читали твори українських письменників І. Котляревського, Т. Шевченка. «Страсть до читання і до свого роду політики з дитини перейшла на мене від батька...» («Автобіографічна замітка» М. П. Драгоманов).

Крім розвитку інтелектуальних здібностей батько дбав про морально-духовну гармонію стосунків з дітьми: «В той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, — у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній учити мало собі синонім бити, — нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже, ми виростали, не бачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів з тілом і душею беззахисних дітей; для наставляння на «добрий розум» було тільки спокійне, лагідне слово» (Олена Пчілка).

Отже, у світогляді старшого Драгоманова синкретично злилися християнські ідеї з ідеями гуманізму, поваги до прав людини, виснуваними з філософії XVIII ст. Власне, на цьому будувався його етичний кодекс, правила поведінки у повсякденному житті, а також своєрідна педагогічна система, яка виключала покарання дітей, застосування будь-якого насильства щодо них, що мало неабияке значення у формуванні особистісних рис характеру підлітка. «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, — річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше», — зазначав М. П. Драгоманов у «Автобіографічній замітці» (1883 р.).

Близькості між батьками і дітьми сприяло постійне проведення часу разом: зокрема колективне читання цікавої книги, підготовка до різноманітних свят, створення домашніх вистав та журналів. І Петро Якимович, і Єлизавета Петрівна не тільки заохочували дитячу активність, а й самі проявляли непідробний інтерес до неї. Коли Михайло, разом з сестрою Ольгою, захотіли випускати журнал, у якому планували писати різні оповідання та цікаві історії, то саме Петро Якович виступив у ролі редактора. Ще одним прикладом небайдужості батьків є декламування Михайлом «Наталки-Полтавки» на різні голоси, на яке було кликано родичів та добрих знайомих.

Батьки не шкодували часу на дітей. Олена Пчілка згадувала, що у будь-який час вона могла звернутися до батька з питанням. Навіть якщо він чимось займався, то знаходив часинку для бесіди з донькою. Такою ж увагою користувався і Михайло. Як він сам згодом підкреслював, що їхнім головним педагогічним здобутком була вітсутність як такого конфлікту поколінь та систем цінностей. Головним принципом було толерантне: «роби що хочеш, але не руйнуй моєї душі».

У родині панувала атмосфера поваги до думок та почуттів дітей, але ті також повинні були шанувати чужу думку та переконання. П. Драгоманов, як людина

ліберальних поглядів став противником насилля над особою як у фізичній, так і в духовній сфері. Діти користувалися відносно свободою у переконаннях, вільно висловлювали свої погляди, що мало неабияке значення у формуванні рис Михайла — майбутнього мислителя.

Позитивно вплинув на духовний розвиток Михайла інтелектуальний осередок, що склався навколо батьківської оселі. Гостями Петра Якимовича були відомі гадяцькі діячі — Амвросій та Семен Метлинські, М.Макаровський, Кучинські, Ковалевські. Пізніше Михайло та син Ковалевських Микола подружаться, разом навчатимуться та поділятимуть погляди. З родиною Ковалевських дружила й Леся Українка. А з роду Кучинських Михайло Петрович обере собі дружину Людмилу.

Любив Михайло бувати в Красній Луці, де мешкала одна з бабусь. І в її скрині було багато стародавніх книг російською та французькою мовами. Читати французькою хлопець навчився від батька. «Навіть і в старшому віку охоче одвідувалось Красну Луку. Бабушина дочка, рідна по батьковій сестра мамина Олександра йванівна Цяцьківна була замужем за паном Шульженком, а в неї був син одного віку з нашим Михайлом, і обидва хлопці дуже приятелювали. Ціла та сім'я жила при Федорі Петрівні. Брат Михайло прозвав бабушку Федору Петрівну «XVIII вік», і справді, щось в ній нагадувало той час. Була вона вже зовсім стара, але ніяких чепців не надівала, сиве волосся закручувала вузлом і прищиплювала великим гребінцем, а з-під того вузла спускалися з обох боків останки сивих кучерів; сукні були з коротким стаником та з викотом коло шиї. Невважаючи на свої поважні літа, бабушка була бадьора, весела, навіть жартлива. Говорила вона завжди мовою українською; московські вирази вкидала тільки тоді, як когось передражнявала з тих людей, що намагались говорити по-московському; а хист до того передражнявання та до всякого кумедного вдавання мала просто артистичний! Іноді бабушка висловлювала свавільні думки; було, каже: *«Я не хочу бути в раю, бо там, мабуть, велика нудота!.. Все те саме!.. Кажуть, там янголи день у день співають. Та що з того? Добре, як вони гарно співають, а коли так, як наші краснолуцькі дяки, то не дай боже такі співи чути раз у раз!..»*

Були у бабушки давні книжки, таки дійсно XVIII віку (їх зложено було в неї в кладовій у великій скрині). То були здебільшого французькі романи або й інші такі твори в російському перекладі. Тая давня літературна мова російська здавалась такою важкою, чудернацькою! Але брат Михайло, своїм звичаєм, з великою охотою зачитувався й тими книжками. Було, бабушка гука, надійшовши до тієї кладової в садку: «Та йди-бо вже, Мишо, обідати! Годі вже тобі гризти книжки по-мишачому!»

Розповіла, було, Федора Петрівна давні-предавні пригоди, що Миша слухав з великою цікавістю, наприклад, про те, як бабушин давній свояк, которийсь Данилевський, їздив у Ліворно, будши якимось причетний до тієї ганебної місії, що цариця Катерина II посилала по князівну Тараканову» (Олена Пчілка. Спогади).

Краса природи Гадяча, таємничі сліди історичної минувшини не могли не хвилювати уявлення та інтерес підлітка. Зима ще ховалась у глибоких ярах гадяцьких вулиць, а на Драгомановій горі і поряд, на Замковій, розпускалися шовковиці, акації, зацвітав барбарис. Туди, на таємничі вищерблені вали старого замчища водив згодом Михайло свою сестру Ольгу, показував пролом — місце в'їзної брами зі спуском до Псла, розповідав про церкву, де поховано гетьмана, котрий загинув «під той час, як збунтувалося проти нього військо». Часом провалювалися старі підземні ходи, які, казали люди, виходять аж у степ, до Вовчої долини, до Заяру та до Псла. З ям тягло вогкістю й холодом, і ставало трохи моторошно від самої думки, що десь там лежать заляті козацькі скарби...

І хоча Михайло, разом зі своїми братами та сестрами, виростав серед стихії українського слова, пісні, казки, національних обрядів: колядування, посипання, запросини на весілля, тощо, однак вже з дитинства різким дисонансом в цю українську стихію вривалася Московщина. Як зазначала Олена Пчілка у своїх спогадах, що «якось само собою розумілось, що до батьків треба було звертатись «мамонька», «папінька», «тьотінька», «бабушка», а з гістьми, навіть з дітьми, спілкуватися російською мовою, бо «Гриші та Анюти не вміли говорити по-моєму, то їм же трудно міняти свою мову на чужу [...] Гриші й Анюти не хотіли здобувати в себе тієї доброти до мене, не хотіли для мене поступатися своїм... Так починалося з-між малих, так велося й далі — і наостанку мова українська з тією делікатністю зостається на боці, а згодом і зовсім з ужитку виходить».

Отже, не дивлячись на суспільну ситуацію, що склалась в Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії, Михайло, разом з іншими дітьми родини Драгоманових, зростали в демократичному середовищі, добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність.

Найбільший вплив на інтелектуальний розвиток юного Михайлика справив батько Петро Якович Драгоманов, високоосвічена, за мірками того часу, особистість, який володів кількома іноземними мовами, й до кола зацікавлень якого належали правничі науки, історія, географія, література, що у мабутьному визначило і науковий інтерес підростаючого старшого сина, ставши справою всього його дорослого життя.

Міністерство народної освіти, яке у 1802—1810 роках очолював граф Петро Завадовський (українець за походженням, випускник Київської духовної академії, фаворит Катерини II), ініціювало введення у дію так звані «Попередні правила народної освіти», офіційно відомі як постанова «Про устрій училищ». У країні була запроваджена нова система освіти, згідно з якою всі освітні заклади ділилися на 4 рівні: парафіяльні училища, повітові, губернські та університети. Передбачалися наступність, взаємозв'язок змісту освіти кожної освітньої ланки і чітку співвідпорядкованість учбових закладів. Фактично,

університет виконував функції управління мережею навчальних закладів округу.

Парафіяльні училища являли собою однокласні церковні школи, де тривалий час викладання не мало світського характеру, адже здійснювалося священниками місцевих шкіл. Губернські училища, які незабаром отримали назву гімназій, протягом чотирьох років навчання надавали середню освіту, утворювались на базі головних народних шкіл і призначалися виключно для осіб дворянського походження.

Проміжною, другою ланкою між цими учбовими закладами були повітові училища, що надавали початкову освіту підвищеного рівня. Відкривалися у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, ремісників, дрібних службовців. Діяльність повітових училищ визначалася «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 року. Право навчатися у повітових училищах мали діти, що отримали початкові знання у парафіяльних училищах. Для спрощення здобуття освіти при повітових училищах існували підготовчі відділення, що надавали освіту на рівні парафіяльних училищ. Випускники могли продовжити навчання у гімназіях.

За змістом навчання повітові училища суттєво відрізнялися від церковних шкіл. Крім традиційного Закону Божого, священної історії, російської граматики, основ математичних знань, у деяких училищах також викладалися латина, основи правознавства (вивчення книги «Про обов'язки людини і громадянина»), чистописання, загальна і російська географія та історія, основи геометрії, фізики, біології.

На початку XIX століття вчитель навчав дітей певного класу майже усім навчальним дисциплінам, за виключенням окремих курсів. Організаційну та контрольну діяльність у повітовому училищі виконував штатний наглядач. У 1811 році була введена посада почесного наглядача, на якого покладалися функції представництва та захисту інтересів училища на рівні вищої влади. Почесними наглядачами обиралися відомі у повіті дворяни, предводителі повітового дворянства.

На початку XIX століття повітові училища у провінційних містечках були відносно добре забезпечені навчальною літературою, адже у середині XIX століття саме на основі училищних фондів виникли перші міські публічні бібліотеки

Після повстання декабристів у 1825 році Микола I вирішив реформувати ліберальну систему освіти, запроваджену Олександром I, щоб витверезити шляхетне юнацтво від «...зухвалих мрій». У 1828 р. ним була запроваджена нова реформа школи, суть якої полягала у тому, що замість багатоступеневої безстанової освіти з однаковими програмами для всіх створювалось декілька типів станових шкіл з різними програмами. Олександрівська система освіти зв'язувала всі навчальні заклади в один ланцюг,

в якому нижча школа була необхідною сходинкою до вищої, і пройти по цих сходинках могла людина будь-якого походження. Після миколаївської реформи 1828 р. система освіти мала такий вигляд: парафіяльні школи створювались для освіти селян, міщан і промисловців нижчого класу; повітові училища — для купецьких, обер-офіцерських та дворянських дітей; гімназії — переважно для дворян.

У 1830-х роках вихованцям повітових училищ навіть передбачалася можливість продовжити навчання в інституті.

Таким чином, створювалась система, при якій ніхто не повинен одержувати освіти вищої свого соціального походження. Крім того, була введена єдина програма навчання в закладах різного типу «...дабы воспретить всякие произвольные преподавания учений по произвольным книгам и тетрадам». Крім того, протягом трьох років після реформи були закриті всі приватні чоловічі гімназії. Отже, створювалась привілейована дворянська школа, яка давала шляхетним дітям закінчену освіту і, разом з тим, встановлювала чіткий контроль за змістом навчання дворянських дітей та їх вихованням.

Цікаво, що в училищі були свої правила для учнів «... чтобы въ учеников волосы всегда были подрезаны и причесаны, лицо умыто, обувь чистая, не носящая сору въ классы, платье без малейшего оборвания пуговиць ы протчаго», тих, хто не виконував цих правил чекало «неминуемое взыскание».

Повітові училища є одним із результатів реформування освітньої системи Російської імперії. За умов нерозгалуженості мережі учбових закладів повітові училища, від утворення за статутом 1804 року і майже до кінця XIX століття, виконували вагомую освітню функцію для містечок Полтавської губернії

1849 р. 12-річного Михайла було віддано на навчання до Гадяцького повітового училища (діяло з 1815 р.). «Се був не дуже-то показний будинок, на один поверх, одначе виходив на Соборну площу, і була ця школа вища за так звану приходську школу. Брат Михайло пізніше звав жартома своє «Уездное училище» Гадяцьким університетом, бо ще й довго не було в Гадячому старшої школи за нього...» (Олена Пчілка. Спогади)

Навчатися Михайлу в Гадяцькому повітовому училищі було досить легко. Він добре вчився, отримував в нагороду різні книги (одна з них — хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесності, — служила потім меншим дітям).

«...брат Михайло був надзвичайно здатний до науки. «Куди нам було до нього! — мовляв сей Михайлів товариш по вчилищу. — Куєш, було, куєш той урок, насилу витовчеши, а Драгоманов раз прочитає — і вже знає». Нічого, одначе, нема дивного в тім, що товариші не могли дорівнятися Михайлові в здатності до вчіння: для них книжка взагалі була твердим каменем, «гірким плодом», а Михайло був уже добре обізнаний з книжкою, настільки привчений до читання, до розуміння прочитаного, що й до вступу в училище залюбки прочитав багацько книжок з батьківської

збірки... За «отличные успехи в науках» Михайло одержував «нагороди» книжками; одна з них, хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесності, служила потім і нам, меншим» (Олена Пчілка. Спогади).

Одночасно він розширював свій кругозір читанням книг з батьківської бібліотеки. Саме у шкільному віці у нього проявився підвищений інтерес до історії, він двічі перечитав «Историю Государства Российского» в 12 томах: «... я, ще будши учеником гадяцької повітової школи (1849—1853), прочитав майже всі цікаві книжки в его бібліотеці, особливо подорожі та історичні твори (в тім числі двічі Историю Государства Российскаго, Карамзина)» (М. Драгоманов «Автобіографічна замітка»).

Від батька у Михайла закріпилася й звичка опрацьовувати прочитане та робити виписки, записувати джерела усної народної словесності.

Крім історії, з-поміж інших навчальних дисциплін Михайло виділяв під час навчання у повітовому училищі географію, мови, захоплювався античним світом.

Так як у родині не практикувалося фізичних покарань й коли М. Драгоманов розпочав навчання в Галяцькому училищі, то «старий Драгоман» попросив вчителів, щоб вони не карали хлопця за провини, а натомість доручили йому говорити з Михайлом, який «більше нічого лихого не вчинить». Одного разу, за провину вчитель примусив Михайла стояти з важкою книгою на голові. Він відмовився, з огляду на те, що така кара була принизливою для гідності. Про подію стало відомо вдома. Батько здійснив повторний візит до училища, нагадавши своє прохання. У своїх переконаннях Петро Якимович залишався послідовним і надалі. «...Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михайла, але він «не дався», мовляв За[олодажн]ий. В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там напрокудить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку, держати її над головою і так стояти який час перед всім класом, поки вчитель не скаже «годі». Якось і Драгоманов пустував за уроком, щось там коїв. Учитель і йому сказав держати книжку над головою. Драгоманов не схотів і пошпурив ту книжку додолу. Другого дня прийшов батько («старий Драгоман») і нагадав в училищі, що він же просив не карати його сина ніяк, а коли що трапиться, сказати йому, батькові, він з сином поговорить, і хлопець тоді, з певністю, нічого лихого не робитиме. Так і було: Драгоманова більше не займали. Він шанувався без кар...» (Олена Пчілка. Спогади).

Але роки навчання для Михайла не проходили і без підліткових забав: «грали в дворі у м'яча, пускали змія, спускалися з гори зимою на книжках (на історії Устрялова або на географії Ободовського), ходили до ратуші, городської управи, дивитися на тих давніх радників, урядовців свого встановища...»

1853 р. допитливий підліток Михайло Драгоманов продовжує своє навчання у Полтавській гімназії.

У Наддніпрянській Україні класична гімназія остаточно сформувалася у першій половині XIX ст.

Першими чоловічими гімназіями були Одеська (1804 р.), Полтавська (1808 р.). У 60-х роках XIX ст. було засновано й жіночі гімназії. Термін навчання спочатку становив 4 роки, згодом збільшився до 8. Статутом 1864 р. гімназії були поділені на три типи: класичні з викладанням двох стародавніх мов (латинської і давньогрецької) — 8 класів; класичні з викладанням латинської; реальні без викладання стародавніх мов, але з природознавством у великому обсязі й фізикою — 7 класів. Вихованці класичних гімназій могли вступати до університетів: згідно із Статутом, це право мали діти всіх верств, але насправді трудові верстви населення цим правом з об'єктивних причин користувалися рідко.

Полтавська Перша класична чоловіча гімназія імператора Олександра I Благословенного — середній загальноосвітній навчальний заклад, де вчилися переважно діти дворян. Приймали як тих, хто пройшов курс повітових училищ, так і тих, хто мав домашню підготовку. Відкрита 1808 р. Першим директором гімназії був Іван Дмитрович Огнев (1776—1852) — відомий в краї педагог, котрий 25 років (1806—1831 рр.) безмінно прослужив директором народних училищ Полтавської губернії. Гімназія містилася спочатку в дерев'яному будинку на Олександрівській вулиці а з 1822 р. — в приміщенні колишньої Полтавської губернської поштової контори. Там же розмістився Будинок для виховання дітей незаможних дворян (заснований у I чв. XIX ст., існував до 1841 р.). Фактично, це був інтернат при гімназії, де вихованці жили, а вчитися ходили до повітового училища або до гімназії. Багато років наглядачем цього закладу працював І.П. Котляревський. У Полтавській Першій гімназії навчалося спершу 49 чоловік. У 1864 р. в ній вже нараховувалось 470 учнів. За період 1831—1865 рр. середньорічна кількість випускників не перевищувала 30 чоловік. Причиною того, що повний курс гімназії закінчувала незначна частина учнів була недооцінка цивільної освіти — більшість дворян-юнаків віддавали перевагу почесній військовій кар'єрі. Відкрита спочатку в складі двох класів, гімназія в 1831 р. стала семикласною. Вивчалися класичні мови (грецька і латинська), Закон Божий, російська, французька, німецька мови, математика, фізика, історія, географія, малювання, співи, гімнастика, військова справа. Річний розмір плати за навчання становив 10 руб. при державних витратах на учня 49 руб., на гімназію — 29924 руб. 57 коп. на рік (1864 р.). Державні асигнування не вирішували фінансових проблем, тому велику роль відігравала матеріальна допомога з боку численних благодійників: граф В.П. Кочубей подарував гімназії мінералогічний кабінет; полтавський губернський маршал С.М. Кочубей — колекцію мінералів (1789 одиниць зберігання); поміщик Манько і купець Пантелеєв подарували бібліотеку; поет і перекладач М.І. Гнідич — книги з своєї бібліотеки; наглядач Немирівської гімназії, полтавець П. Чепіга — 10 тис.

руб. на утримання одного бідного учня-сироти.

У гімназії працювало 29 викладачів, серед яких у різний час викладали просвітитель І. І. Нечипоренко, композитор і диригент Ф. М. Попадич, історик П. І. Бодяньський, І. Л. та Л. І. Боровиковські, В. Л. Василевський, О. І. Стронін, С. П. Стеблін-Камінський, Ф. Л. Ткаченко, український і чеський музичний педагог, композитор і піаніст Алоїз Єдлічка (1821—1894, помер у Полтаві, з 1848 викладав у Полтавському інституті шляхетних дівчат) та ін.

Згідно зі Статутом, гімназія готувала юнаків до вступу в університет і навчала тих, хто не мав наміру продовжувати навчання в університеті, але хотів отримати знання, необхідні вихованій людині.

Вивчення предметів у гімназії починалося з тих, якими закінчилося навчання в училищі.

Таким чином, гімназія була немовби другим ступенем на шляху оволодіння науками. Підпорядковувалися повітові училища і гімназії Харківському університету.

Період навчання у гімназії для Михайла стали часом глибокого накопичення знань: засвоєння «позитивних» (точних та природничих) наук. Він вчиться мислити раціоналістично, водночас виявляє гуманітарні нахили: захоплюється європейською літературою, творчістю Ч. Діккенса, У. Теккеря, В. Скотта, самотужки опановує німецьку мову, редагує рукописний гімназійний часопис.

У гімназії Драгоманов почав серйозне знайомство з історичними працями М. Карамзіна, Д. Бантиша-Камєньського, Ф. Шлоссера, В. Прескотта, Т. Маколя, Ф. Гізо, зачитувався «Отечественными записками», «Современником». У гімназійні роки до знання української й російської мов, якими вільно володів з дитячих років, додалося ще п'ять європейських. Як відмічала Олена Пчілка, «Полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі). Особливо вдалим був на той час, власне, самий склад учителів. Деяким своїм учителям Полтавської гімназії Михайло й присвятив ті відомі його вдячні спогади».

На початку 60-х років XIX століття значний вплив на розвиток громадської думки мали гуртки, що пропагували ідеї просвітництва, гуманізму, демократичних прав і свобод людини. Таким був і створений у Полтаві гурток на чолі з учителем історії О. Строніним, куди входили представники ліберально та демократично настроєної інтелігенції, учнівська та студентська молодь. О. Стронін, випускник Київського університету, працював викладачем історії в Полтавській гімназії. На його світогляд великий вплив мали погляди та діяльність О. Герцена. О. Стронін особисто був знайомий з редактором «Колокола» (опозиційний до самодержавства часопис, що видавався за кордоном), зустрічався з ним у Лондоні в 1858 році. Ідеї, що були викладені в творах О. Герцена, в «Полярной звезде» та «Колоколе», пропагувалися

серед членів гуртка, полтавської інтелігенції.

О. Стронін та інші члени гуртка проводили неабияку просвітницьку роботу в недільній школі при чоловічій гімназії. Вони знайомили слухачів з роботами французьких філософів, соціалістів-утопістів, з творами Т. Шевченка, О. Герцена. В 1862 році О. Стронін і В. Лобода були ув'язнені в Петропавлівську фортецю, а потім відправлені в заслання за обвинуваченням у прагненні усунути царське самодержавство.

Згодом Михайло Петрович Драгоманов відзначав велике значення знайомства з О. Строніним. Він вважав, що воно розширило коло його інтересів, втягло в атмосферу свідомого громадського життя. «Перше оповіданнячко М. Вовчка («Панська воля»), котре я прочитав у вчителя історії Строніна, — писав М. Драгоманов, — котрому Куліш зоставив склад своїх видань для продажу... Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати.

— Не соромтесь, — каже мені Стронін, — то золоті сльози, — і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього огнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті... це маленьке оповідання Марка Вовчка... мало для мене велику вагу, положивши... також рішучий початок мого свідомого демократизму»

На схилі віку Михайло Петрович згадував, що його учитель О. Стронін «переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. В XVIII ст., перед фр [анцузькою] революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а в XIX, перед 1848 р., — соціальні Оуєна, С. Сімона, Фур'є і ін. При цьому курс історії доводивсь до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось» (М. Драгоманов. «Два учителі. Спомини»). Це вміння показати своїм слухачам серцевину історичного розвитку, відчути у минулому живий зв'язок із сучасною йому добою стало притаманним і самому Драгоманову-історикові.

Саме учитель історії Олександр Стронін заохочує гімназиста М. Драгоманова до читання праць зарубіжних істориків — Фрідріха Шлессера, Маколя Бабінгтона, Вільяма Прескотта, Франсуа Гізо, знайомить з філософськими творами західноєвропейських просвітителів, виданнями О. Герцена. М. Драгоманов, підкреслюючи педагогічний талант свого вчителя історії, відмічає, що О. Стронін не обмежував учнів рамками свого предмету, а стимулював їх до розвитку різносторонніх здібностей

та талантів, звертав увагу на необхідність ними оволодіння іноземними мовами: «...Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов» (М. Драгоманов. «Два учителі. Спомини»).

Крім О. Строніна, з вдячністю вже дорослий М. Драгоманов згадує і вчителя-латиніста Казимира Полевича: «Не для того тільки я мушу їх спом'янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні» («Спомини. Два учителі»).

Любов до свого предмету, творча методика викладання, повага до особистості учня та прагнення допомогти кожному оволодіти складною латиною — ось, що вирізняло вчителя латинської мови К. Полевича від інших педагогів гімназії: «...атмосфера в класах була така, що ученик або вчився з усієї сили... Система науки була в Полевича оригінальна. Ніщо не заучувалось абстрактно... Полевич піднімав енергію класи і добивавсь свого: правило залягало в голови ученикам, а потім кожний сідав за свій переклад, а Полевич або обходив учеників індивідуально... Полевич пізнавав природу кожного, знав, як його підопхнути до роботи, частіше всього наївно-доброю шуткою: «Ану, я таки Вас поймаю, поймаю» і т. д.... ученики заходили до Полевича в квартиру і удостоювались скуштувати фамозного чаю з сухарками... в Полевича щодня бували ученики, а щонеділі пився чай і ось по якій причині: учеників підбільшало, і вже говорити з ліпшими учениками про їх авторів у Полевича не було часу в класах, то він і назначив у себе в хаті... переклад частіше перебивавсь літературними й історико-політичними бесідами, не раз піднімався «регит несказаний», бо й у самого Полевича під його аскетизмом лежав скарб веселості, але все йшло во славу латини, яку наші «полтавці» в університетах, при професорах-схоластах із німецьких «гуманістів» 3-го сорту, тільки забували після гімназії... Про себе я скажу що, поступивши в університет київський, я пішов кілька разів на лекції... я побачив, що мені там після Полевича абсолютно нічому вчитись, і коли під кінець мого курсу взявся до римської історії, то просто пішов далі від того, що робив із Полевичем, і не раз, і не два ставали мені в пригоді спомини «латинських чаїв» у Полтаві. А ніякими терезами не зважити вартості того впливу, який мали класи й чаї в Полевича на наше загальне виховання — літературне й моральне...» («Спомини. Два учителі»).

За спогадами самого М. Драгоманова, К. Полевич був щиро закоханий в історію Давнього Риму і найбільш здібним своїм учням зумів прищепити любов до античної історії. К. Полевич познайомив юного Михайла з творами Тацита, до певної міри посприявши вибору майбутнім істориком теми дисертаційного дослідження та численних праць з давньоримської історії.

Під час навчання у Полтавській гімназії розпочинається перехід молодого Драгоманова від українства стихійного, набутого під впливом

домашнього виховання в ріднонаціональному середовищі, до українства усвідомленого.

У гімназійні роки він захоплюється творчістю українських письменників. Як пригадує Олена Пчілка, уривки з І. Котляревського напам'ять у сім'ї знав не лише Михайло, а й мати — Єлисавета Іванівна, котра хоча й була неписьменною, однак вміла і любила декламувати. Сам же Михайло охоче інсценізував для домашніх «Наталку Полтавку». Окрім І. Котляревського, читав Г. Квітку-Основ'яненка, П. Куліша, Т. Шевченка... До речі, Шевченкові «Сон» і «Кавказ» М. Драгоманов уперше роздобув у гуртку Капністів, серед представників тієї гілки полтавської шляхти, що становила місток у розвитку таємних товариств в Україні від декабристів до кирило-мефодіївців, серед «лібералів і аболіціоністів», про яких згодом пристрасно відгукувався у «Листах на Наддніпрянську Україну». Позаяк прагнув, щоб за поверховим хлопманством, про яке Шевченко писав: «У світі ходить між панамі і п'є горілку з мужиками, та вільнодумствує в шинку», не залишилися не поміченими освіченість, «українокозакофіліство» та традиція народолюбства, яку ще у 1818 році закладав своєю промовою на офіційному відкритті дворянських зборів у Полтаві і Чернігові М. Г. Репнін. Ці «ліпші» пани, до яких належали де Бальмен, Капністи, Репніни, з середовища яких з'явилася «История русов», мали, безперечно, вплив і на Шевченка, за якого «були старші й освіченіші», і на юного М. Драгоманова: «Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Репніна Олексій Вас. Капніст, син автора «Оды на рабство». Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і «англоманією» і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і різночинців (попів, лікарів і т. ін.) В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII—XIX ст.» А ще ж полтавські гімназисти, як свідчить Олена Пчілка, наприкінці 1850-х років перебували «під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».

Проте українство М. Драгоманова того періоду, за його ж власним зізнанням, було культурно-гуманітарним, а не «націоналістичним», взорованим на практичні справи, і ближчим за своєю суттю до «прогресивних западників», ніж до тодішніх ідейних настроїв полтавських українофілів.

Михайло Петрович вступив навчатися до Полтавської гімназії 12-річним юнаком. Це ще, власне, дитина. Олена Пчілка змалювала приїзд брата додому на початку навчання його в гімназії саме таким. Йї запам'ятався тоді «хлопчик дуже швидкий», котрий бігав по всіх кімнатах, і всі його цілували. Так, його любили в родині, особливо мати, він добре знав про це, намагався не надуживати її

почуттями і сам любив свою родину не як споживач, а відповідально, віддано і чесно. Про це свідчать його листи. Але коли читаєш його листи до батьків, не вимовляється слово «хлопчик», такими змістовними вони були. У кожному листі до любих батьків він не забував шанобливо «поцілувати» їхні працьовиті «рученьки», запевнити в довічній любові до них, висловити вдячність, готовність дослухатися до їхніх порад тощо. І в кожному листі обов'язково просив передавати вітання численним родичам, вклонитися їм, цілувати від нього братів і сестер — Івана, на рік молодшого за нього, Варку, Олю (майбутню Олену Пчілку), найменшеньку Єлю, Сашка — майбутнього лікаря-психіатра. У родині Драгоманових були ще діти, які не дожили до дорослого віку, серед них і хлопчик Митя, якого Михайло, як і всіх інших братів і сестер, збирався ревно навчати різним наукам, проте навіть не встиг побачити, бо маленький братик невдовзі помер... Драгоманова-гімназиста цікавило все. Здається, не було такої справи, до якої б він залишився байдужим: «А Вані скажу ось що (тільки, будь ласка, всі відійдіть): упіймай білку і тримай її до липня. У липні вона два дні поспіль буває чисто білою. Це правда. Я нещодавно читав»; «Якщо Ви присилатимете мені щось, то пришліть бодай з десяток гарних груш. Я хочу дати Сосновському, котрий їх любить. Вислаю Вам карту Полтавської губернії. Я купив її нещодавно»; «Б[рата] Ваню прошу написати про свої успіхи. Варі дякую за турботу про мої квіти»; «Я збираю насіння квітів і привезу їх на свята для Варі й Олі, серед них є такі, що в Гадячі їх і не знайдеш»; «Я читаю тепер чотири журнали постійно, а журнали тепер обіймають всю літературну та вчену діяльність країни. Крім того, у нас передбачається укластися бібліотека для гімназистів — уже провадиться передплата в гімназії — здається я буду бібліотекарем за обранням.<...> Тепер усі журнали (йдеться про 1857 р.) наповнені питаннями про селянство <...>. Миргородський повіт погодився на звільнення селян. А що скаже Гадяч?»; «Я писав до Вас через пошту, та й доси нема від вас ні слуху, ні духу <...> я прохав у Вас прислати ту писану сторию, що є у Вас. Тепер ще раз прозбою пришлите, будьте ласкаві. Уже так просить чоловік, та ще й гарний, що неможна не дати. Ще ось що Вам скажу, таке диво (що на!). Коли ще остались у Вас ягоди (вишни), то зараз зробить вареники та йжти не з медом, а до сметани та сахаром присипте, таке добро, що тільки бережить язиків, — проковтнете...». «Бити байдикки» для Михайла було неприпустимим «К тому же Оля ростёт, её надо учить, — звертається він до батька в одній із сімейних ситуацій. — В пансион рано, а Вам некогда. А неужели она должна, пока в пансион, ничего не делать».

«Любезная сестра моя Оля!

Благодарю тебя и Варю за письма, а Еля не написала. Выучи её писать. Всем я прислал что-нибудь, а тебе нет. Извини. Скоро я тебе пришлю а, может быть, привезу на каникулы книжку, лучше всех подарков».

Писати Михайло вмів! Намагався користуватися різними мовами — російською, українською, французькою, латиною та ін., щоб уникнути одноманітності,

підбадьорити батьків веселою ноткою та ще й дипломатично натякнути при тім на те, що вони не дарма витрачають кошти на його освіту, що він не марнує ані хвилинки, що він гідний їхньої довіри й любові, що він виправдає їхні сподівання, і що він... з погляду сьогодення (тепер ми знаємо про це!) уславить їх у віках — скромних, порядних, довірливих, безмежно люблячих, а втім, принципових і вимогливих щодо виховання сина.

«Любезные родители!

Надо Вам воспеть прежде всего своё путешествие. На первом же шагу я потерпел санекрушение, тоесть лошадь при спуске с горы подле нашего дома упала. Далее до Апашни путешествие совершалось благополучно. На Апашанской станции нас задержали, но зато мы имели счастье сидеть через дверь с графиней Чивинской. И я декламировал Беранже:

Какое счастье, честь какая!

Ведь я червяк в сравненьи с ним,

В сравненьи с ним

С лицом таким

С его сиятельством самим!

Приехал в гимназию и особенного толку пообыкновенно не нашёл. Капиталы свои тотчас пустил в оборот: на библиотеку, на журнал «Набат», который будет в последних числах генваря.<...>

М. Драгоманов.

Гоголя и проч. мои книги я нашёл.

1857-го года января 15-го»

«Мои любии родители,

Батюшка та Матушка!

Та що бо це таке, нехай Бог милує, що Ви мині нічого не пишете. Вже ждав, ждав та й годисказав. Ганяв, бигав у ту пинціонську канцелярію та так, мов дурний Стецько у лавці, роздвільявся, чи не йде почтарь з письмами. Як таки так можна дытыну морыты? Эге! Та Вы бачу, Ваню, смієтесь з мого письма та й Оля пидстрыбує, то я вам дам прыиду.<...>У нас тепер кзаменты, чи стукаменты, чи як там их у биса нимци называють. Уже словесность, хрынторыку отбулы, та й латынь. Так и рижемо по-латыньски: хлиб, а мы кажем хлибус (так знаєте, як казав отой дяк у Гоголя, що грабли по потылицы дали). А тепереньки буде у вивторок математыка. Це, як бачыты, будучы вона соби мати усих наук. Та й уварылась вона мині: проклята бымония, того бисового ялыцванця Ньютона, аж у пычинках сидыть. Та що Вам бильше пысаты. Пыштыть лышень Вы мині та прыиздыть в іюні, та й Ваню берить. Я вже іому таке щось покажу, що й рот роззявить.

Цилую Ваши рученьки та й остаюсь любящий

Вас сын

Михайло Драгоманенко.

Мая 10-го, 1857.

Ох лихо! трохи не забудь! Як прыиду, то зробить мині пальто — питрлинтик, літне, бо треба. Та ще за воли вашої — чи зробите, чи ні, сертучок поганенький хоть из тряпочки, бо обирвався, куртку так порвав, що страх, а з мундыра вылиз. В августы новый буде».

«Бесценные родители,

Папенька и Маменька!

Пишов гарбуз по городу? на этот вопрос

Пытається свого роду? должно отвечать

Ой, чи живи, чи здорови? с первой почтой

Вси родичи гарбузови?

Теперь, как больше у меня времени [писав Михайло до батьків у листі від 28 серпня 1857 р.], я окрыляю свою фантазию. Мысленным взором я быстро лечу. Быстро проникнув сквозь лиричность времен, подымаю завесу седой старины — и вижу себя отъезжающего из дому в июне месяце, поэтому хочу описать подробно каникулы. <...> Славные статьи я прочёл: очерк истории Англии при Карле II, Иакове II и королеве Анне, соч[инения] Маколея, Филиппе II, Лессинг, его жизнь и деятельность, очерки гоголевского периода русской литературы — Гаевского, Мольера, на французском. <...> Ещё сделайте одолжение — пришлите мне ту маленькую шкатулочку, что я хотел замочок переделать <...>. О яблоках и прочем и не говорю — их мне уже сотни две пришлете».

Яблук, слив, іншої домашньої смакоти прохав Михайло й у пізнішому вересневому листі, хоч і перепрошував за садовину, бо вважав себе вже дорослим.

Лист до брата Івана й справді вражає серйозністю ставлення до обов'язків громадянина й просто порядної людини:

«Любезный брат Ваня!

Очень рад, что доставил тебе удовольствие небольшою безделкою — галстуком. Дай Бог, чтобы мне привелось услужить тебе и большим. Впрочем, дай Бог, чтобы ты не нуждался в моих услугах, хотя они в полном твоём распоряжении. Благодарить же меня за это нечего — все мы обязаны делиться друг с другом, как братья, как люди. Ты теперь поступаешь на службу, позволь тебе сказать несколько слов о ней. Это будут не сухие наставления, но совет брата, желающего тебе всего лучшего. Служа, если тебе случится занимать хотя бы какую-нибудь должность, прежде всего, смотри на всякого, как на человека, по его достоинству. Главное, ни перед кем не унижайся и не возвышайся, веди себя ровно. Не думай, что проситель для того живет на свете, чтобы набивать тебе карманы, а начальник, чтобы ты перед ним ползал. Не гоняйся за деньгами, честь прежде всего. Слава Богу, мы начинаем жить в такой век, когда хищничество выводится. Поступая корыстолюбиво, человек делается скотом; как волк смотрит на овцу, чтобы съест её. У человека же первое должно быть самопожертвование, он должен жизнь свою отдавать за любовь к ближнему и делать добро, не потому, что ему за него заплатят, но потому, что это долг его. Поэтому старайся сначала не брать даже и за свои услуги. Ведь ты можешь пока прожить и без этого.

Впрочем, надеюсь, что ты сам по доброте своего сердца будешь поступать так, только боюсь за твою волю. Надеюсь, что папенька и маменька также будут тебе руководить на пути правды. Я же готов доказать тебе свою преданность словом и делом. Надеюсь, что ты будешь писать мне подробно обо всём. Твой брат М. Драгоманов

Варю, Олю и Елю целую».

Гімназист М. Драгоманов вражав викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю. Його сестра Ольга (Олена Пчілка) згадувала, що «книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізніших часів... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо... Про письменство ж красне вже зайве й казати! Ще й для нас, менших, зоставив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Діккенса, Теккерея, Вальтера Скотта (в російських перекладах)... Розмова працьовитість Михайла визначалась помітно ще й у гімназії: опріч того, що був він у гурті перших учнів у класі, ще самохіть (на свою руку) вивчився німецької мови, був редактором рукописного часопису гімназичного. Такі були Михайлові інтелектуальні інтереси в гімназії, розбуджені в Гадячому».

Його інтерес не обмежується навчанням. Він захоплений театром, виявляючи неабиякі акторські здібності. «Здається, вже бувши у 7-му класі, — пригадувала Олена Пчілка, — Михайло надзвичайно втішив усю хатню громадку, показавши нам у своїй особі «Наталку Полтавку» Котляревського. Так, всіх дієвих осіб тієї комедії, чи оперети, показав він у одній своїй постаті (зостаючись таки в гімназичній курточці) Тільки пояснялось кожного разу, хто саме говоритиме: «оце дівчина Наталка», «а оце — Возний, що хоче одружити». Не знаю тільки через віщо, співаючи в «Наталці Полтавці» на гадяцьким хатнім кону, дуже розмахувалося руками. зовсім по оперному; чи то взагалі для виразності співалось так, чи, може, такий спосіб виконання співу вживано взагалі співцями-аматорами того часу. А власне ж, тільки від таких виконавців міг Михайло перейняти виконання «Наталки Полтавки», побачивши її в Полтаві в якому аматорському, мовляли тоді, спектаклі. Всім споглядачам, — і дітям, і челяді, — «Наталка Полтавка» навіть у виконанні Михайловому дуже сподобалась, хоч ні ми, ні інші присутні зовсім не знали, що то воно за видовище було, бо ніхто з нас ніколи ніякого театру не бачив! Взв'язи на увагу, що «голови слухачі» з такою захоотою прийняли «Наталку Полтавку», Михайло навіть удруге показав її нам, вибравши знов такий час, коли старших не було дома. Було се на різдвяних святах, то розвага театральна була тим більш до речі!»

Вплив передових педагогів, знайомство з новітніми політичними ідеями, спілкування з прогресивно налаштованими представниками полтавської інтелігенції, як зазначає дослідник І. Айзеншток, сприяли і зростанню громадянської самосвідомості та громадянської позиції юнака — гімназиста. Так, у листі до видавця журналу «Атеней» Є. Корша, 17-літній М. Драгоманов, демонструючи цілком зрілі переконання, писав: «Мы не хотим жить чужим умом, и для этого мы вправе требовать от передовых людей, чтобы они указали нам дорогу в начале нашего учения. Только тогда мы можем идти самостоятельно вперед. Иначе мы не получим общего образования, а только нахватаем сведений из всех наук и будем всегда присяжными в науке».

Вихований батьком поважати людську гідність, боронити її, не втрачати власної, й у гімназії Михайло

вирізняється серед однолітків самостійністю суджень, внутрішньою задержуватістю, несхильністю до показної чемності, що мало не обернулося виключенням.

«Останній рік перебування Михайлового в гімназії (рік 1859-й) я, звичайно, вже пам'ятаю дуже добре. Отже, й подію виключення Михайлового з Полтавської гімназії пам'ятаю гаразд. Сталась та причина зовсім несподівано. Ждали тато й мама, що син їх незабаром приїде укінченим гімназистом, дійшовши, звичайно, кінця курсу щасливо, так як то бувало при скінченні попередніх класів, коли Михайло все привозив то похвального листа, то якусь книжку — «нагороду» за «благонравіє» і «успехи в науках». Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив неначе бомба в нашу тиху оселю!... Говорять, що, може, Мишу виженуть з гімназії!.. Тато поїхав до Полтави... Справа ж була так. Інспектор якось пробирав одного малого учня, гімназистика, за якусь провину і назвав його дурнем. Михайло якраз натрапив на ту розмову чи суперечку, встряв у неї й собі, почав доводити інспекторові, що він не має права лаяти учнів, і сказав щось образливе для самого інспектора. Інспектор «дав ход» прикрому випадкові, у справу вмішався директор гімназії, і дійшла вона аж до «Учебного округу» (київського, а до нього ж належали й школи полтавські, себто й Полтавська гімназія). Полтавський гімназичний уряд надав провині Драгоманова такої великої ваги, неважаючи на прохання товаришів Михайлових і кількох учителів, прихильних до нього, незважаючи навіть на сприяння Михайлові з руки самого попечителя округу, Пирогова; гімназичний уряд, власне директор гімназії, рішуче постановив: Михайла Драгоманова за його провину (зухвале слово, сказане інспекторові) з гімназії вигнати, хоч йому зоставалося всього зо два місяці до скінчення гімназичного курсу. От по цій то прикрій справі й було викликано батька в Полтаву. Тут йому сказали, розповівши докладно про Михайлову провину, що нехай він вибирає одно з двох: або сина його, Михайла, виженуть з гімназії, не давши йому докінчити курсу і при тім без права вступу в якусь іншу школу, або нехай він, батько, висіче сина різками таки тут, у Полтаві в гімназії, щоб усім учням було відомо про ту кару, щоб вони не надилися допускатись «дерзкого» поведіння супроти свого начальства. Батько зостався вірний своїм переконанням і вибрав перше, «сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху, коли хлопець не зможе скінчити гімназії та йти далі, але він, батько, волить прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками: не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!».

Заступництво учителя історії О. І. Строніна, ряду інших педагогів («совет был далек от единодушия ... приговор был принят только большинством 11 голосов против 8») та однокласників Михайла перед попечителем Київського учбового округу Миколою Івановичем Пироговим, узабезпечили Драгоманова вид «вовчого квитка». Як, відмічає у своїй статті Н.Мозгова «М.П.Драгоманов і М.Пирогов: зустріч через століття», Микола Іванович Пирогов втрутився

у справу, виявивши педагогічний такт та розуміння ситуації краще, ніж дирекція гімназії. М.Пирогов запропонував педагогічній раді замінити рішення виключення юнака з гімназії на звільнення його за власним бажанням. У своєму листі до директора гімназії О.Данилевського він вказав: «Драгоманов действительно отличный (даже первый) ученик... следовало бы не допускать учеников с просьбою ко мне, а нужно бы было для поддержания доверия и авторитета Вам самим ходатайствовать об уменьшении наказания Драгоманова... Начальники и наставники должны интересоваться участью отличных по способностям и успехам учеников бодем, нежели их товарищи... преследуя строго проступки, от личать дарование и любовь к науке... гимназическое начальство показало бы несравненно бодем педагогического такта, если бы само обратилось ко мне — не допуская к тому учеников — с просьбою о смягчении наказания Драгоманова. Этим оно доказало бы, что действительно принимает к сердцу, умер от личать и в виновном дарование и любовь к науке».

Педагогічна рада підтримала пропозицію М.Пирогова, і таким чином конфлікт випускника з вихователем вдалося вирішити, дозволивши М.Драгоманову складання випускних іспитів екстерном і надавши можливість продовжити навчання вже в університеті.

Олена Пчілка пояснювала таку суворість гімназійного начальства ще і прагненням вислужитись перед губернським начальством, бо саме у цей час у Полтаві стався інцидент особистого характеру, пов'язаний з губернатором («зухвалий жарт молоді над залицанням губернатора Волкова до молодой панночки»).

Отже, роки учнівства Михайла Драгоманова у Гадацькому повітовому училищі й Полтавській гімназії були часом розширення підлітком свого кругозору, формування стійкого інтересу до новітніх політичних течій, розвитком здібностей критичного мислення та формування рис особистості, яка не обмежується утвердженням право власної свободи поглядів і дій, а прагне здобуття такої свободи і для суспільства вцілому.

Восени 1859 р. М.Драгоманов стає студентом Університету св. Володимира, вступивши на історико-філологічний факультет, хоча мріяв про медичний. «... блискуче витримані іспити в Київському університеті Св. Володимира зробили батьків щасливими: «Наш Михайло вже студент, справжній студент, ось його картка». Вони обоє читали ту картку, дивилися на неї, немов на живу істоту. Так, звичайно, давніше то все була напасть, інакше не могло бути. Їх гордості, їх славний Миша мав перебути все теє лихо і мав стати студентом» (О.Пчілка. Спогади.)

Сам М.П.Драгоманов значно пізніше писав, «На щастя, і в університет я попав за часи попечительства М.Пирогова».

Університет святого Володимира у Києві був не лише важливим центром наукового і культурного життя, а й визнаним осередком громадських та національних рухів.

На початку 30-х років XIX століття дворянство Києва вкотре порушило перед урядом питання

про відкриття університету в Києві. Придушивши польське повстання 1830—1831 рр., царизм змінив політику щодо Правобережної України. Поряд з безпосередніми репресіями проти повстанців, було вжито ще й низку інших заходів — закривались школи з польською мовою викладання, ліквідовано Кременецький ліцей та Віленський університет, на матеріальній і кадровій базі яких мав відкритися університет у Києві.

У 1833 р. Міністерству народної освіти, яким керував тоді граф С. С. Уваров, дали доручення терміново розробити проект статуту і штати майбутнього університету. Звичайно, новостворюваний навчальний заклад мав безумовно керуватись типовим статутом імператорських університетів. Але особливі завдання Київського університету викладалися у його «персональному» статуті, або «проекті статуту», затвердженому царем Миколою I 25 грудня 1833 р. і діючому аж до 1842 р. Рішення про конкретну дату відкриття Університету св. Володимира ухвалив міністр С. Уваров. «По представлению Попечителя Киевского Учебного Округа, управляющий Министерством Народного Просвещения изъявил согласие на открытие Университета св. Владимира в 15 день июля сего года, в наемных домах, на счет 20 000 руб. ассигн., которые по штату оного на сей предмет назначены».

15 липня 1834 р., якраз у день св. Володимира, відбувся урочистий акт відкриття університету. О 9 годині ранку всі члени університетської спільноти, серед яких були і три щойно зараховані студенти, відвідали Києво-Печерську лавру, де богослужіння провів митрополит Київський Євгеній. Після літургії всі повернулися до університетського будинку, орендованого у І. Корта. Присутні на урочистостях, серед яких був і ректор Київської духовної академії архієпископ Інокентій (Борисов), заслухали укази царя про заснування університету і введення в дію його Тимчасового статуту. З промовою виступив попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Брадке. З глибокою вдячністю за надану імператором можливість здобувати світську вищу освіту у Києві висловились губерньські предводителі дворянства Київщини, Волині, Поділля. Напередодні прибувши до Києва ректор М. О. Максимович вручив митрополиту Євгенію (Болховитінову), генерал-фельдмаршалу Остен-Сакену, Київському генерал-губернатору Левашову дипломи Почесних членів університетської спільноти. З рук генерал-фельдмаршала Остен-Сакена три студенти отримали шпаги — символ дворянської (рицарської) приналежності.

Протягом 1834—1835 навчального року виконував обов'язки ректора і декана історико-філологічного відділення тоді ще єдиного в університеті філософського факультету Михайло Олександрович Максимович (1804—1873), полтавчанин, професор кафедри ботаніки Московського університету, якого було переведено у Київ і призначено ординарним професором російської словесності.

Головне завдання університету тодішній міністр освіти граф С. Уваров сформулював так: прищеплювати польському і колонізованому юнацтву Київщини і Західних губерній «общий дух русского народа». Історик і один із найвідоміших професорів університету М. Владимирський-Буданов звертає увагу на те, що Київський університет, на відміну від інших, має ім'я св. Володимира «и призван быть проводником общерусского просвещения».

Період навчання М. Драгоманова у Київському університеті святого Володимира (1859—1863 рр.) припав на роки діяльності попечителя Київського учбового округу М. Пирогова, який дієво сприяв демократизації освіти, підтримуючи всіляко певну академічну свободу університету («допустив у Києві de facto академічну свободу, схожу на європейську»), ініціюючи організацію безоплатних уроків за програмою гімназичного курсу для тих, хто бажав вступити до університету, але не мав відповідної підготовки; підтримував ініціативу групи студентів університету (до якої входив і М. П. Драгоманов) щодо відкриття безоплатних шкіл по недільних і святкових днях для осіб податкового стану. Через двадцять п'ять років, перебуваючи вже у Женеві, М. Драгоманов так опише незабутні часи своєї молодості: «На щастя, і в університет я попав в часи попечительства Пирогова. ...З моменту зарахування до університету восени 1859 року, я потрапив до гуртка студентів, які засновували перші недільні школи в Росії. Одразу ж зауважу, що багато хто з нас приступив до справи з метою політичної пропаганди, але незабаром усвідомив її неможливість серед дітей (із сімей ремісників та прислуги) та її недоречність серед неписьменних дорослих, і ми старанно захопились педагогічною стороною діла» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»). В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві знаходиться рідкісний документ — прохання студентів Університету Св. Володимира від 14 вересня 1859 року на ім'я попечителя про дозвіл відкриття на Подолі недільної школи, під документом стоїть 17 підписів, серед них є і підпис М. Драгоманова. М. Пирогов підтримав це прохання перед міністром освіти, вказавши, що недільні школи ставлять за мету поширення письменності серед простого народу. «Перша недільна школа в Росії, — згадував пізніше М. Пирогов, — була відкрита мною у Києві при подільському училищі в 1859 р. ...За організацію недільних шкіл прийнялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка ...Я був переконаний, що здійснення ідеї недільних шкіл якнайкраще відповідає життєвій потребі краю. Для мене було досить знаменним те, що у вчителі пропонували себе лише справжні малороси і серед них не було жодного поляка. Я сподівався, що самим вірним і моральним засобом боротьби проти польської пропаганди (про існування котрої в краї ніхто не мав сумніву) буде російсько-малороська пропаганда. ...Я сам, помічник попечителя (Й. Мікневич) бували майже кожної неділі у школі під час навчання. Таким чином, перша недільна школа і виникла, і розвивалась на моїх очах».

У місцевій газеті «Київський телеграф» 23 вересня 1859 року з'явилась перша згадка про ці школи, в якій повідомлялось, що в Києві будуть незабаром відкриті, з дозволу влади, недільні школи в різних частинах міста для неписьменних (ремісників і майстрів), які не в змозі навчатися протягом тижня. І справді, перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 року в приміщенні Київського повітового дворянського училища (пізніше прогімназії) на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої (вул. Костянтинівська, 9/6) під керівництвом І. Слепушкіна, друга — 25 жовтня 1859 року на Новому Строєнні на вул. Жилинській також у приміщенні повітового училища під керівництвом І. Проценка.

«У подільській школі учителювало 17 університетських студентів ..., між учителями найбільш енергійними були К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Хв. Як. Вороний, бр. Стефановичі...», — згадував Г. Житецький.

«Практика, — писав пізніше М. Драгоманов, — поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що вчили на обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга (новостроєнська), куди зібралось принципових українофілів з правобережців і чернігівців. ...Скоро наших, подолян, новостроєнці стали звати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учнів по-українському. Але суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує ніж учить народ, ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто ученого, майже нема, то треба користуватись хоч російським» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»). Хоч мовою викладання в київських недільних школах, за відсутністю українських підручників, була російська, проте в поясненнях вживалася переважно українська мова. Але в травні 1860 року міністерство освіти наказало виключити з програми недільних шкіл географію, історію і природознавство, а також дозволяло використовувати тільки ті підручники, які були вже апробовані Ученим комітетом. Сталося так, що дружина київського генерал-губернатора кн. Васильчикова відвідала лекцію М. Драгоманова саме тоді, коли він пояснював учням якусь історичну статтю. Кн. Васильчикова ще до того не могла змиритись з тим, що М. Пирогов відкрив недільні школи без її відома і патронату. Вона доповіла куди треба, що в недільних школах викладається історія і вживається українська мова. За свій конфлікт з кн. Васильчиковою у справі недільних шкіл М. Пирогов поплатився звільненням з посади куратора Київського навчального округу, бо у червні 1860 року кн. Васильчиков звернувся з конфіденційним листом до міністра освіти Е. Ковалевського, де звинувачував М. Пирогова у його нездатності займати посаду попечителя Київського навчального округу. 13 березня 1861 р. указом царя Олександра

II М. Пирогова було звільнено з посади попечителя «у зв'язку з розладом здоров'я». У своїй статті «О воскресных школах» М. Пирогов писав: «Причиною переполоху було тут лише одне непорозуміння. Історії в київських недільних школах, крім Священної, ніхто і ніколи не викладав, але учні, вправляючись в читанні, іноді читали і історичні уривки, причому, як це заведено при кожному читанні, вчитель повинен пояснювати учням все те, чого вони не зрозуміли. Хто знає, наскільки велике нерозуміння російської мови у нижчих верствах українського населення, той, безперечно, погодиться з тим, що без пояснювального читання київські недільні школи поширювали б в народі не грамотність, а механічне вивчення звуків і слів. Впливова особа, що одного разу була при такому пояснювальному читанні (дружина кн. Васильчикова — авт.), і прийняла його за викладання історії».

Але все ж у пору свого навчання в університеті Михайло як найдієвіше реалізовував девіз свого вчителя-наставника О. Строніна — якомога більше працювати над самоосвітою, оскільки він прагнув професорської кар'єри.

За певної схоластичності викладання на історико-філологічному факультеті М. Драгоманов добре навчився самостійної дослідницької праці, і це не могло не впасти в око одному із найпопулярніших університетському професорові загальної історії Віталію Шульгіну, який мав найбільший вплив на юнака у цей період. Дослідниця Р. Г. Еймонтова відносить В. Шульгіна до типу «професорів-просвітителів», звертаючи увагу на його викладацькі здібності, всебічну освіченість, вміння зацікавити предметом викладання. Екстраординарний професор, В. Шульгін читав лекції з різних розділів історії (зокрема, курси: «Історія Греції від найдавніших часів до битви при Хероней», «Історія Македонії і Риму до Гракхів», та «Історія Риму від Граків до падіння Західної Імперії»; кції з історії стародавнього Сходу та ряд курсів з середньовічної та нової історії. Завдяки В. Шульгіну в університеті вперше було запроваджено практику проведення не лише лекційних, а й семінарських занять. Сталося це після поїздки за кордон в травні — червні 1857 р., під час якої Віталій Якович мав змогу ознайомитися з новими розробками й досягненнями в галузі методології історії. Використовуючи звичну для німецьких університетів традицію, він вважав доцільним запровадити практичні заняття і в російських закладах, щоб безпосередньо керувати науковою роботою студентів, які обрали своїм фахом всевітню історію. Відразу після розгляду певного її періоду та попереднього викладу професором його основних характеристик, історіографії проблеми, методів роботи з наявними джерелами, студенти мали опрацьовувати джерельний матеріал з подальшим обговоренням результатів на семінарському занятті. В університеті професор В. Шульгін користувався величезною популярністю, оскільки володів блискучим талантом лектора-художника і проводив ліберально-гуманні погляди. Маючи фізичну ваду

(отриману у дитинстві), він був настільки ерудованим і цікавим співрозмовником, що оточуючі не помічали її. Сучасник згадує: «Я много слушал лекций на своём веку в России и за границей, но таких лекций, которых читал Шульгин, не приходилось слушать нигде. Он умел живьём изобразить эпоху и её людей. Аудитория его была всегда полна, а лекции оканчивались рукоплесканиями. Окружающие при общении с ним забывали о его внешности. Все находили невыразимую привлекательность в его лице, особенно в пронизательных, искрящихся живым умом глазах и доброжелательной улыбке». В.Шульгин не менш талановитим автором наукових монографій та підручників. Він надрукував: «Історичний огляд учбових закладів в Південно-Західній Росії з кінця XVIII віку до відкриття університету у Києві», «Історію університету Святого Володимира за першу 25-летіе його існування» («Російське Слово», 1860) і три підручники загальної історії: «Курс історії древнього світу» (1856, видання 6-е в 1865), середніх віків (1858, 8-е изд., 1881) і нових часів (1862, 7-е изд., 1898). Підручники ці мали для свого часу велике значення: нічого подібного в російській педагогічній літературі доти не було. «Як можна менш голих чисел і безособових імен і як можна більш живих людей» — в цьому Шульгин бачив основу історичного викладання. У його підручниках перевага дано культурної історії перед зовнішніми подіями. У текст внесені місця з різних історичних творів, як росіян, так і іноземних; книги забезпечені бібліографічними покажчиками. Написані книги мовою різкою, неспокоїною, але колоритно, не без погоні за ефектною фразою. Їх можна вважати родоначальниками сучасних кращих підручників історії.

Ось під керівництвом такого педагога проходив дворічну наукову підготовку студент М. Драгоманов, по закінченні якої на одному із засідань ради історико-філологічного факультету Віталій Якович рекомендував свого вихованця на заміщення посади університетської кафедри. При цьому професор відзначав обдарованість і здатність студента М. Драгоманова до самостійної наукової роботи, хоча той і вирізнявся непосидічістю. Правда, його пропозиція щодо залишення М. Драгоманова на кафедрі до професорського звання була взята до уваги лише пізніше. Факультет погодився з пропозицією професора В. Шульгіна про відрядження М. Драгоманова для стажування за кордон з метою підготовки наукових праць із політичної історії.

Окрім обов'язкового вивчення повного курсу всесвітньої історії, студент Драгоманов поглиблено цікавився історією Давнього Сходу, що знайшло відображення в його розвідці «Об учении Зороастра и влияния его на гражданственность зендов». Студент М. П. Драгоманов також працював над трактатом про Римську державу в епоху Тіберія.

У Київському університеті у Михайла з'являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і живіше знайомитися

з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувались у неспокоїному студентському середовищі. Як зазначено в працях дослідників П. Федченка, І. Іванової, Т. Андруссяка, Н. Горбача, світоглядний рівень М. Драгоманова, його погляди були достатньо сформованими ще до вступу в університет.

Випусник Полтавської гімназії М. Драгоманов прийшов до Київського університету саме напередодні реформи 1861 року, коли всюди в було відчутне бродіння ліберальних і революційних ідей у російському суспільстві. Незважаючи на те, що Київ як адміністративний центр Південно-Західного краю був досить провінційним містом і тут відчувалося невдоволення суспільним становищем, серед студентів університету формувалися гуртки польського національно-патріотичного спрямування, виявлялися зацікавлення демократичними ідеями в дусі «Современника», поступово вироблялася програма української національно-культурної праці.

Наприкінці 1850-х років університет святого Володимира став центром студентського руху. На першому етапі студентський рух не виходив за межі університетського життя, але згодом, під впливом протестних рухів у Європі та в Росії, діапазон питань, що гостро хвилювали студентів, розширився, і діяльність руху перейшла в політичну площину. Активність студентів набувала різних форм й заходів: створення різноманітних гуртків, видання нелегальних рукописних газет, розповсюдження листівок, організації мітингів та демонстрацій. У ході такого руху формувалася нова модель студента — людини, вірної своїм ідеалам, громадянина і патріота. Таким чином, Київський університет тих часів був не лише важливим центром наукового й культурного життя, а й осередком громадської та політичної діяльності. В такій складній атмосфері виховувався студент М. Драгоманов. Саме в університеті відбувалося формування його свідомості, національних та демократичних переконань, того світоглядного фундаменту, що став основою його дорослого життя.

У студентські роки М. Драгоманов починає чітко виявляти свою громадянську позицію: під час проведів останків Т. Шевченка з Києва до Канева; у зв'язку з полемікою між М. Пироговим і Добролюбовим щодо тілесних покарань у школах; під час проведів Пирогова з поста попечителя шкільного округу. У відповідь на звільнення з посади попечителя Київського навчального округу М. Пирогова (за висловом М. Драгоманова, «великого розуму чоловіка»), прогресивний студент виступив на захист професора з промовою, у якій оцінював реформування вищої освіти М. Пироговим, як «заміну солдатської дисципліни на моральну» та «обмеження деспотизму адміністрації». «Для мене особисто виступ мій на банкеті Пирогову мав великі посліdkи: він підтовкнув у мині інстинкти політичні і в купі с тим познакомив мене з кружком ліберальних професорів і дав мені змогу розширити

свої наукові заняття, переважно по всеобщій історії, в котрій я займаючися зразу головню Римом, заінтересувався соціальною боротьбою остатних часів республіки і появою християнства, а затим і релігійною історією старинного світа загалом», — згадував згодом Михайло Петрович. Ця акція київських студентів привернула увагу чи не всієї прогресивної громадськості Російської імперії й викликала захоплення їх мужністю. Саме про них, у тому числі й студента М. Драгоманова, О. Герцен писав, що «раби Києва, що не мовчать, захистили Росію».

«Я був молодим хлопцем ще у гімназії, коли попечитель нашої учбової округи Пирогов був одставлений од посади Міністерством народної просвіти, може за те, що у часопису «Морской сборник» дуже різко висловлювався проти різок або казав, що треба нам не «здаватися» чимось, «бути» на ділі такими, якими ми хотіли б «здаватися» згідно з вимогами того просвітньо-ліберального руху, який опанував вищими верстами тодішньої інтелігенції, коли у Києві з'явилися дві брошури — «Прощание Киевского учебного округа с Пироговым» и «Прощание г. Киева с Пироговым» після того як справді трохи не весь Київ йшов по Бульварній вулиці за коляскою Пирогова до тодішньої межі города, проводжаючи його з жалем та тугою, що настануть другі порядки без Пирогова, тоді всі вже знали молодого студента, який казав прощальну промову бувшому начальникові діла освіти у Київській окрузі. Я був молодим хлопцем ще у гімназії і прислухався до того, як старші гомоніли про цього студента, який в своїй промові висловив начебто усі найкращі почування й думки, що були розбурхані тоді обіцянками великих реформ, які були на черзі — згадував О. Русов («Спомини та щоденники»).

Вісімнадцятирічний студент-першокурсник на цей час уже був учителем першої у Києві і в Російській імперії недільної школи, а випускником став викладачем історії у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки вчителів-українців для сільських шкіл.

Як пізніше згадував М. Драгоманов, уже в студентські роки робота в цих школах переконала його в необхідності власної активної участі в одній з найбільш «практично культурних справ» як частини «реального боку українства», що й привело до «пильного студіювання» ним народної мови, словесності, історії, теорії «народного елемента» в педагогіці тощо. Результатом цього студіювання, за висновком М. Драгоманова, стало усвідомлення, що народу потрібна справжня освіта, бо інакше він буде приреченим залишитися «моральним немовлям». Свою участь у справі народної освіти М. Драгоманов описав у брошурі: «Народні школи на Україні». А коли у 1862 р. уряд закрив недільні школи, він ще протягом року працював у Тимчасовій педагогічній школі, заснованій для підготовки сільських вчителів, редагував популярні книги для народу рідною мовою.

Проявом громадянського змужніння студента М. Драгоманова став його виступ над труною Тараса Шевченка в Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори.

... Як тільки в місті стало відомо, що з Петербурга привезли Шевченка, численні шанувальники поета, переважно учнівська молодь — студенти й гімназисти, — рушили за Дніпро зустрічати поета. Дехто з них заздалегідь приготували промови й вірші. У благородному запалі юнацького захоплення гарячі голови, не чекаючи дозволу духовної й світської влади, хотіли везти труну через місто, просто в університетську церкву і, мабуть, здійснили б свій намір, якби не було там людей більш витриманих, яким, після довгих і досить галасливих суперечок з крикунами, вдалося зупинити похоронну процесію, до одержання дозволу, біля самого Ланцюгового мосту. За дозволом до генерал-губернатора пішли Варфоломій Григорович Шевченко як родич покійного і законовчитель 2-ї гімназії П. Г. Лебединцев. Князь Васильчиков відіслав їх до митрополита, щоб той сказав, у якій церкві поставити труну. Владика назвав найближчу до Дніпра церкву Різдва Христового, а князь, із свого боку, поклав на о. Петра відповідальність за те, щоб у церкві не виголошували ніяких промов. Після такого розпорядження властей предрержащих студенти випрягли коней і на собі повезли тлінні останки поета через усе подільське шосе аж до самої церкви.

Здовж усього Києво-Подільського шосе кортеж часто зупинявся, на дроги вилізали оратори й виголошували свої промови; коли ж запас красномовства вичерпався, дехто почав читати свої твори вдруге й утретє.

7 травня була неділя. Незважаючи на дощову погоду, біля Різдваїної церкви зібралося кілька тисяч народу. О. Петро відправив заупокійну обідню. Утворився досить гарний хор півчих із шанувальників навіки змовклого Кобзаря. Згідно з розпорядженням князя, промов не було зовсім. Під час панахиди між народом проштовхалася в глибокому траурі дама, поклала на труну поета терновий вінок і вийшла: красномовніше за всі надгробні слова передала вона те, що відчував кожен із нас, проводжаючи поета-страдника в могилу... Похоронна процесія, у супроводі великого натовпу людей, потяглася по шосе до Ланцюгового мосту, за яким, через велику повінь на Дніпрі, стояли тоді пароплави; на одному з них і поплив наш Тарас до тихого пристановища...

Труну, для належного порядку, супроводжували чини поліції. Процесія часто зупинялася для виголошення промов, яких, зрештою, через вузьке шосе, майже ніхто не чув, крім студентів і гімназистів, які везли на собі труну. Найкращі з прощальних промов, які, на жаль, не збереглися, були виголошені біля кріпосного форту на мосту студентами — Стояновим, Антоновичем і Драгомановим. «...пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастион-браму на наддніпровій дорозі, я змостив з цегли кафедру і з неї зміг говорити так, що мене люди чули (другі говорили з товпи, і їх майже нічого не

було чути). Говорив я по-російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі» (М. Драгоманов. «Австро-руські спомини»).

Драгоманівські слова, що «Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець» — виявилися пророчими.

1863 р. М. Драгоманов завершує своє навчання в університеті, але складне матеріальне становище не дозволяє реалізувати свою мрію — стати професором університету і зайнятись науковою працею. Влітку 1863 р. він вступає на педагогічні курси, а вже у листопаді 1863 р. його призначено молодшим учителем географії 2-гої київської гімназії. «Років через два-три, коли був я вже у останньому класі, — згадує О. Русов, — гімназії, випало мені щастя цього вже не студентом, а учителем, побачити. Географію буде нам викладати! Але вже тую географію ми добре знали у попередніх класах, бо на екзаменах вміли вичерчувати на дощці такі складні держави, як Швейцарія або Германський союз. При повторюванні курсу вже у весінньому семестрі, коли поступив до нас Драгоманов на должность, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок або міст далеко більше, ніж наш новий учитель. — Не дуже-то смійтеся з мене, що я цього не знаю. Ось як прийде екзамен, то я повизубрюю усі числа, імена й гір, і річок, і міст, а як хто з вас не буде знати, то тоді не смішок вам буде! — каже було при такому випадку зовсім добродушно Драгоманов і починає розказувати таке, що нам вияснило географію з другого, ширшого погляду на неї як на науку. Так оце, мабуть, такий учитель, що хоче бути тим, що він є, а не тим, яким хотілося б йому «здаватися!» («Спомини та щоденники»).

Отже, М. Драгоманов почав професійну діяльність із учителювання. Він зобов'язувався прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років, за що отримував «третинну не в залік платню» (550 крб. щороку).

У цей же період М. П. Драгомановим була розпочата праця над підготовкою дисертації «Император Тиберий» на право читання лекцій, яка поклала початок його науковим спробам простежити логіку суспільного процесу.

Таким чином, Михайло Драгоманов у роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира (1859 — 1863) остаточно формується як професійний історик та розпочинається його становлення, як громадсько-політичного діяча.

Використана література

Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. — 2006. — №104. — С. 8.

Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 6—14.

Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 2—3.

Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. — 2003. — 23 верес. — С. 6.

Андрущенко В. П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В. П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №11. — С. 26—28.

Андрущенко В. П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №12. — С. 26—27.

Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою: Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 4.

Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15—21.

Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки: Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. — 2007. — №7. — С. 101—106.

Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 34—37.

Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний»: Листування М. Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. — 2006. — №6. — С. 177—181.

Дмитренко М. Михайло Драгоманов — дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. — 2005. — №6. — С. 12—24.

Донцов Д. М. П. Драгоманов і українське національне відродження. — К.: Наукова думка. 1991. — 89 с.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол. XIX ст.) / Р. П. Іванова. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.

Іванченко Р. П. Клятва: Роман-хроніка: [про М. П. Драгоманова] / Р. П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.

Іванченко Р. П. Раби Києва не мовчали... / Р. П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.

Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. — К.: Либідь, 2009. — 144 с.

Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. — К.: Либідь, 2012. — 312 с.

Молчаков М. О. Державницька думка М. П. Драгоманова. — К. — 1994. — 35 с.

Мухін М. М. П. Драгоманов без маски. — Л., 1934. — 87 с.

Новиченко Л. Посвітитель. — К.: Наукова думка. — 1991. — 114 с.

Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка: Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // І. — 2002. — №23. — С. 191—205.

Терзійська Л. Професор М. Драгоманов — видатний вчений та викладач Софіївського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 42—45.

Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

Федченко П. М. П. Драгоманов. — К.: Дніпро, 1991. — 245 с.

Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. — 2006. — 14 верес. — С. 7.

(Продовження буде.)